

About Authors

Dr. Vikram R. Kakulte (M.Sc., B.Ed., Ph.D., F.S.L.Sc., F.S.E.Z.R.)

Dr. Vikram R. Kakulte is working as Head, Department of Zoology in Maratha Vidya Prasarak Samaj's K.R.T. Arts, B.H. Commerce and A.M. Science (K.T.H.M.) College, Gangapur Road, Nashik 422002. He has completed his Ph.D. degree in Zoology from Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad, and has more than 28 years of teaching experience at undergraduate and postgraduate levels. He has published 10 Indian and 1 Australian Patents, 12 Reference books, 20 Research papers in international and national journals, and 12 Textbooks of undergraduate level. Dr. Kakulte has written several scientific articles leading in Marathi newspapers and magazines. He has also presented his research papers at various International and National conferences and seminars.

Dr. Y.D. Aher (M.Sc., Ph.D.)

Dr. Yashwant D. Aher is working as Head, Department of Zoology and Assistant Professor in Mula Education Society's Shri Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Newasa, Ahmednagar. He received his M.Sc. degree (Entomology) in 1993 from University of Pune and Ph.D. degree (Biodiversity) in 2013 from BAMU, Aurangabad. He has 28 years of teaching experience at undergraduate level. He has two Patent register out of one Australian Patent published on "A house infestation monitoring and controlling system along with identification of harmful pest." He has published Reference books in Biodiversity, Genetics and Advances in Genetics. He has presented his research papers in various National and International Conferences and Seminar. He has published 17 Research paper in National and International journals.

Prof. Vinaykamal Dethle (M.Sc., NET, SET, GATE - AIR 409)

Prof. Vinaykamal Dadasaheb Dethle serving as an Assistant professor in MVP'S Samaj Arts, Science and Commerce College, Ozar (Mig) Niphad, Nashik. He received his M.Sc from Department of Zoology Savitribai Phule Pune University Pune. He worked as research assistant in CSIR National Institute of Oceanography Goa for 3 years and junior research fellow in Dept. of Zoology SPPU for 2 year. His research interest is in Biostatistics, Marine zooplankton taxonomy and oxidative stress. He has participated and presented research paper in national and international conferences. He also working as principal investigator of international major project.

Prof. Sandeep S. Kale (M.Sc., B.Ed., SET)

Prof. Sandeep S. Kale is working as Assistant Professor in Maratha Vidya Prasarak Samaj's, K.K. Wagh, Arts, Science, and Commerce College, Pimpalgaon (B). He has worked as Medical Transcriptionist at National and International level. He has more than 10 years of teaching experience at State, CBSE, ICSE board in various school, coaching institutes and colleges. He has participated and presented research paper in national and international conferences.

Innovation Throughout
VISION PUBLICATIONS
www.visionpune.com
visionpublications@gmail.com

Review us on

/visionpune

www.visionpune.com

ISBN: 978-93-90646-57-9

₹000/-

5

T.Y. B.Sc.
Zoology

ZO
3511

Poultry Management

Dr. Kakulte, Dr. Aher
Dethle, Kale

VISION

2018

T.Y. B.Sc. (Zoology)
Semester-V

According to SPPU New Revised
CBCS Syllabus w.e.f. 2021-22

A Text Book of

Poultry Management

Dr. Vikram Kakulte | Dr. Yashwant Aher
Vinaykamal Dethle | Sandeep Kale

VISION

Course Code: ZO-3511

**Includes
MCQs**

VISION

**ORDER
BOOKS
THROUGH
WHATSAPP**

Current Trends in Socio- Economics Development

Dr. Asha Dadasaheb Kadam

Dr. Jayashri Pandharinath Jadhav

Dr. Yuvraj Pandharinath Jadhav

CURRENT TRENDS IN SOCIO - ECONOMICS DEVELOPMENT

First Edition

AUTHORS

Dr. ASHA DADASAHEB KADAM

Dr. JAYASHRI PANDHARINATH JADHAV

Dr. YUVRAJ PANDHARINATH JADHAV

(SCIENTIFIC INTERNATIONAL PUBLISHING HOUSE)

Title of the Book: Current Trends in Socio - Economics Development

Edition: First – 2022

Copyright © Authors

No part of this text book may be reproduced or transmitted in any form by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording, or any information storage and retrieval system, without permission in writing from the copyright owners.

Disclaimer

The authors are solely responsible for the contents published in this text book. The publishers or editors do not take any responsibility for the same in any manner. Errors, if any, are purely unintentional and readers are requested to communicate such errors to the editors or publishers to avoid discrepancies in future.

ISBN: 978-93-5625-259-2

MRP: Rs 650 /-

PUBLISHER & PRINTER: Scientific International Publishing House

Contact: +91-7019991025

Website: www.sipinternationalpublishers.com

CONTENT

CHAPTER	TITLE	PAGE
I	Concept and Definitions of Socio - Economics Development	1-42
II	Approaches to Socio - Economics development	43-76
III	Agencies of Development	77-126
IV	Socio - Economics Welfare and Development	127-150
V	Evaluation and socio-economic development	151-180
VI	Designing and implementing evaluation	181-230
VII	Developing capacity for socio-economic evaluations	231-248
	References	249-250

Author's Profile

Dr Asha Dadasahob Kadam M.Com, D.C.M, BEd, G.D.C&A, MA-English, NET, M.Phil, PhD Working as Assistant Professor in Commorco from last 14 years in Maratha Vidya Prasarak Samaj's K.K.Wagh Arts, Scionco and Commorco College Pimpalgaon (B). She has completed M.Phil from Savitribai Phule University, Pune in Business Administration and awarded Ph.D in Cooperation and Rural Dovelopment. Moro than 50 research papers are published in Scopus journals, ABDC journals and in National and International Journals. Two reference books, one patent and 9 syllabus books are credited to her account. She has also delivered lectures as a resource person in various seminars and conferences. Minor Research Project is completed with the funding of Savitribai Phule Pune University, Pune.

Dr. Jayashri Pandharinath Jadhav M.A., B.Ed.,M.Phil, Ph.D. Assistant Professor and HOD, Dept. of Economics M.V.P. Samajs S.V.K.T. Arts, Science & Commerce College Deolali Camp, Nashik 20 year teaching experience in U.G. and P.G. M.Phil & Ph.D.Guide of Savtribai Phule Pune University,Pune Above 200 articles published in various daily news Paper on current issues and so many issues. Participated in various State level, Natioanl level and International level. 38 Research Papers Published in various journals. Attended International Conference at Kingston London UK and presented Paper on The Economics Thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar. Delivered guest lecturers in various colleges and Schools on Women Empowerment, Narrative Speech (Katha-Kathan) on the adventure story of Hutatma Anant Kanhere and Motivational Speeches. Awards: 43rd National Annual Convention of the Marathi Arthashastra Parishad, Prof. Aruna Raravikar Smriti Award.Bharat Ratna Mother Teresa National Gold Medal Award. Best Teacher Award by NGO-Namaskar Foundation,Nashik. NSS - Best Program Officer and Best Team Leader Savitribai Phule Pune Unversity,Pune. Patent - Title: BITCOIN AND CRYPTOCURRENCY THE FUTURE OF MONEY

Dr. Yuvraj pandharinath Jadhav M.A., M.Phil, PhDHe is working as Head and Assistant Professor in the Department of Economics. He is also working as Vice Principal in Arts, Science and Commerce College, Ozar-mig, District Nashik. He has 18 years teaching experience at UG and PG. He has completed his M.phil and PhD from Savitribai Phule Pune University, Pune. He has presented many research papers in National and International conferences. He has also published 20 + research papers in National and International reputed journals. He has also published a patent entitled 'Bitcoin and Crypto currency: The Future of Money'.

Scientific International
Publishing House

ISBN

978-93-5625-259-2

Agriculture Development Towards Sustainability

Editors

Riswan M,
Dr. Prasanna Srinivas.R,
Rajesh KR., Abhay,
Santosh P. Mane

Jyotikiran Publications, Pune
International Publication

CONTENTS

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Agricultural Marketing In India Dr.Maneesh.B	1-3
2	Role of Women and Employment In Agriculture Sector Dr. Ulhas Ramji Rathod	4-6
3	Green Revolution and Its Impact on Indian Agriculture Dr.Mogalappa	7-9
4	Changes in crude fiber in mutants of Cluster bean (Cyamopsis tetragonoloba L. (Taub.) induced by chemical and physical mutagens. Sunita Bhosle	10-15
5	Ethnobotanical Survey Of Medicinal Plants Used To Cure Skin Diseases Priyanka Ingle, Madhuri Pawar	16-17
6	Diseases of chili and their management Rahul singh Raghuvanshi, Dr. Subhash Chandra	18-23
7	Review on Effects of different fertilizer treatments on growth and yield of various crops Mangesh M. Vedpathak, and Balbhim L. Chavan	24-32
8	Challenges and Strategies for Sustainable Agriculture in India. Dr. Sucheta Y. Naik	33-36
9	Organic Farming: Best Alternative Towards Sustainability Dr. Manisha A. Mahatale, Dr. Ashish K. Mahatale	37-42
10	Agricultural Laws in India: An Analysis Dr. Asha R. Tiwari	43-45
11	Challenge to Indian Agriculture : Land Fragmentation – Causes, Its Implications and Remedies Prof. Yuvraj Pandharinath Jadhav	46-49
12	Use of non-conventional methods for the extraction of value-added products from citrus waste Mr. Ghadge Amit Babasaheb	50-54
13	Agriculture of India: A SWOT Analysis Dr. Nitinkumar M. Patil, Ranjana Mhalgi	55-58
14	Agro-Based Industries: The Backbone of Rural Development Dr.Gayatri S, Tiwari	59-62
15	Issues, Challenges and Prospects of Indian Agriculture Mrs. Arpita Laddha	63-66
16	Road To Revival Of Agro-Tourism Sector In India: Post Covid-19 Pandemic Dr. Susan Alex	67-72
17	Online-to-offline mode shifting of Agricultural Products: E-commerce becoming New Retail for Agri-Products. Rachna Ashish Rathi	73-77
18	Nanotechnology a tool for Sustainable Agriculture against stress: An assessment Indra Jeet Chaudhary, and Mangesh M. Vedpathak	78-87
19	Significance of Legal Framework for Sustainable Agriculture in India Arafatali Saiyed, Akil ali Saiyed	88-91
20	Organic Farming: A Way of Sustainable Agriculture in India Dr. S. H. Kadekar	92-94
21	Agricultural development is the backbone of the economy! Dr. Prakash Laxmanrao Dompale	95-99
22	Impact of Technology on Agriculture: A Brief Study Dr. Vanmala R. Tadvi	100-102
23	Aquaculture and Apiculture Dr. Vaishali S. Panchwate (Tinkhede)	103-110
24	Health Conditions Of Elderly People: A Sociological Study Rajnikant Chandrappa, Dr. Shanta B. Astige	111-117
25	देशाच्या आर्थिक विकामात कृषी व्यवसायाची भूमिका प्रा. डॉ. जे. एस. सवाईथूल	118-123

Agriculture Development towards Sustainability**Challenge to Indian Agriculture : Land Fragmentation – Causes, Its Implications and Remedies**

Prof. Yuvraj Pandharinath Jadhav

Vice-Principal & Head Department of Economics MVP's Arts, Sci. & Commerce. College Ozar
(Mig) -422206 Tal. Niphad, Dist. Nasik.

Corresponding Author- Prof. Yuvraj Pandharinath Jadhav

Email: - yuvrajadhav69@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7476252

Abstract :

Agriculture is considered the backbone of Indian economy which provides the employment to the 55% population of the country. After the acceptance of the globalization Indian economy has witnessed the remarkable changes through the improvement in the growth rate with higher contribution of the industrial and service sector. In this process agriculture sector has received the benefits through the use of technology and high yielding varieties. Currently Indian agriculture sector is passing through the tough times as number of farmers suicide has increased which has led to raise the farmers distress in the country. Agriculture sector has many challenges but land fragmentation has been issuing serious threats to the sector. Number of marginal farmers has been increasing which has resulted into the decrease the income level of the farmers. Effect of the lower land ownership creates the multiplier challenges to this sector. Problems of the land fragmentation in the Indian agriculture sector need to solve in order to maintain the sufficient growth rate of the sector.

Introduction

Indian economy is fastest growing economy in the world. Since 1991 growth rate of the economy has been remained magnificent over the 7 percent. India has achieved success in terms of the enormous expansion of the service sector into the economy along with Industrial sector. India is the second largest nation in terms of population and also having highest demographic dividend as compared to other countries. Whole world is looking towards India as chief drivers of the world economy and also considers growth of engine for world. Over the past few decades, the Indian economy has been acquiring higher capabilities in terms of food security, social overhead capital, technology, human development and an overall economic growth. Though the economy is remained successful on the some overall factors, but in this entire process of high growth era Agriculture sector is going through the tough time. As initially it is said the India is basically agriculture based economy. This sector still constitutes 65 percent employment to the population. From the outside it seems Indian economy is passing through the golden age of development, but agriculture sector is emerging problems for the economy as its sluggish growth rate. Currently composition of GDP as service sector contributes 56 %,

Industrial sector 29% and Agriculture sector contributes 15 %. It indicates the growth of the economy is not equitable for the agriculture sector. Theories defines that as economy grows, comes up with higher industrialization its leads to decline of agriculture sectors shares in the GDP. But Indian agriculture sector is facing challenges. As one of the most agriculture dominated economy its is also having more farmers suicide in the country. It has arise biggest paradox of the economic development. From farm subsidies to farm loan waivers, the Indian government spends crores on farmer welfare, but these efforts will be inadequate unless they can tackle an increasingly daunting barrier: lack of land. The provisional figures from the latest agriculture census reveals how land the most critical input for agriculture is getting more fragmented

Loan waiver has arrived a solution to the government to get rid of the agriculture problems. But this is not the final solution for the entire challenges of agriculture. To address issues of this sector root causes of the problems need to take into account. Researcher find out the land fragmentation of the Indian agriculture has emerged the main reason for agriculture's weak performance. Researcher in this paper will focus on the main causes of land

fragmentation and explore the implications of land fragmentation for the Indian economy and will suggest remedial measures as possible solution to the problem.

Objectives

To understand the main causes of land Fragmentation

To explore the Implications of land Fragmentation on Indian Economy.

To suggest remedial measures for the solution to this problem.

Land fragmentation in India has important reasons. After the Independence Indian economy has guided by the planning commission for the economic growth .At the Primary stages of the development government gave priority to the agriculture sector, as setting infrastructure projects in rural area .In the Seventies India implemented land reforms in order to achieve equitable land holding pattern. At some extent its has achieved some moderate success.

As India is agriculture based economy, throughout the growth process pressures on agriculture for employment did not decline as it was expected .Population of India has been increasing, and this lead to become problems for the agriculture sector. Land fragmentation is consistently is taking place due to some reasons as its follows.

1. **High Population growth :** Population in India has been consistently increasing and it is said this country at the second stages of Demographic cycle ,Where death rate of the population has been reduced as acquiring greater health facilities in the Indian society, But birth rate of population has not declined due to social status of the Indian women still remains secondary. The population growth rate has shown in the following table.

Decade	Population Growth Rate
1951	1.25
1961	1.96
1971	2.20
1981	2.22
1991	2.16
2001	1.97
2011	1.64

(Source – Population Census 2011)

From this table, growth rate of the population clarifies that population in India has been increasing .And it has created enormous pressure on agriculture to provision of employment. This gigantic burden of high population led to land fragmentation of the land holding and created further issues for agriculture.

2. **Inheritance System:** As India has enormous population; Inheritance system in the country has received huge attention. This pattern kept working from one generation to another generation .In rural area literacy level of the people low, as they could not move out for the job to industrial sector. They have to make dependent on the agriculture for survival. And due to this they make demand of their own share in inherited land, and it creates inception for land fragmentation. This process keeps working from generation to generation. Because of this, It has divided land in more acres. This Shrinking size of the land has shown in following table.

India's Shrinking Farms (Average Farm Size)

Year	Land Size (In hact)
1976-77	2.00
1995-96	1.41
2015-16	1.08

(Source – Agriculture Census2015-16)

From the above table it describes the impact of inheritance on the shrinking farm size. It also reflects that after the 20 years, land divides within the brothers. In spite of having government job to a brother, he also demands for inherited land and it leads to more fragmentation of land holding. This is also main cause of land division. Today 73 % land fragmentation is happening due to inheritance and legal provision of living independently in single family

3. **Infrastructure Development:** This is also considers important reason for land fragmentation. As government takes imitative for infrastructure development in rural area such as building of roads, mobile towers, it lead to occur land division .Some times in the family for their own requirement of well digging land has to divide .

4.**Family Disputes:** Nowadays, a Family dispute has also become important cause for

Agriculture Development towards Sustainability

the land divide into more pieces. Indian Society has problem of family disputes. Due to this most of the land fragmentation happens. Within family no one take the cooperative side, everyone has wish to live independently and breaking of joint family structure. Sometimes family members deliberately come at the point of disputes for the land distribution. Because a brother has to sell his share of land as he feels that part of belongs to him for his own expenditure. In India most of violence has happened so far over the issue of land distribution. In these serve circumstances; Head of the family distributes land between his sons. So, it leads to more divide of the land into a single acr. Because of this fragmentation of land has increased in India at the fourfold level.

Implications of Land fragmentation:

As Indian agriculture sector is passing through the serve challenges of land fragmentation, this has resulted into huge implications for the agriculture sector and overall economy. Some major consequences of this problem as follows.

1. Operational Size Declined: The agriculture Census 2015-16 shows that the area under farming in India declines from 159.59 million hectares in 2010-11 to 157.14 million hectares in 2015-16. The average size of operational holdings in India has declined from 1.15 hectares to 1.08 hectares. It means that Agriculture sector in in deep crisis as farm size is reduced to 1.08 hect. Due to high land fragmentation lowering of farm size has been emerged as the big threats to the Indian Economy.

2. Low Productivity: As land division is taking place at fourfold time, it has led to low productivity of the farm sector. The fragmentation has resulted into increasing time and cost of input such as labor, fertilizers and pesticides. In the absence of it, productivity has been declining. In the lower size of the farm, economies of scale unable to function properly and benefits of the scale does not go into the way of small land holder. Due to this agriculture productivity is remaining low as compare to other countries.

3. Low Income of Farmers: As lower the size of farm land, more marginal farmers in the agriculture sector. This farmer uses better inputs, fertilizers but still they are

unable to increase their incomes. Given household sizes in rural India, small farms struggle to generate enough income for everyone in a household and often lack alternative sources of income. Most of the time production cost of the crops remains high to the marginal farmers. As they have to use their own inputs, its lead to more spending on inputs where the other family members inputs such as tractor, other equipment's remains idle. Due to family disputes over the land, no one help to each other to get rid of high production cost and finally resulted into the lower income.

4. Growing Income Inequality: Generally farm size is an important determinant of income and, consequently, income inequality. For marginal farmers those having less than a hectare of land, household consumption exceeded net monthly income of less than ₹ 5,500 from both farming and non-farming activities. In the current situation Farmers income has lowered ducto the farm crisis, and other side cost of survival has been increasing. Nowadays, 2015-16 agriculture census data reveals that nearly 100 million farming households would struggle to make ends meet. Examining farmer incomes between 2003 and 2013, its find that incomes grew the least for marginal farmers and growth of incomes was proportional to the size of a farm. Doubling of farm incomes is a reality only for the largest land-owning group. Benefits of the large scale production, economies of scale limited only to the large rich land holders farmers. So, as result of this Income inequality in the agriculture sector has increased

5. Higher Farmers Suicide: As farm size in the agriculture sector is declining, it has resulted into higher farmers suicide is happening in India. Lower land size leads to lower productivity along with Higher production cost, and lower the crop price exacerbated the further situation of the farmers as they can't repay the loan of the banks, Moneylenders. Finally cramping depression ends with the farmers suicide. This is the real situation of the Indian marginal farmers. Today Indian farmer is going through the difficult condition.

6. Lack of Agriculture land In Future: If as speed of land fragmentation don't curtail,

India will end with having no agriculture land for the cultivation in future. Because as of now numbers of farmers are increasing into the marginal farmers category. This number will increase more if land divide don't stop. And will have more poverty in future than current numbers.

7. Lower Growth Rate of Agriculture: It is because of the lower size of the land, as numbers of marginal farmers has increased in the sector, productivity of the sector is remaining below than its potential. This sector has arrived in such situation where the share of the agriculture sector in the GDP remains only up to the 15%. Its creates more multiplier effects on entire sectors of the economy.

Remedial Measures:

As above implications indicates that further land fragmentation can aggravates more to the agriculture sector, and in order to avoid more damage to the economy some strong action need to take to the government. For this researcher has suggested the some remedial measures as possible solutions the problem. These are follows

1. Ban on the Further Land fragmentation:

Time has come now to take right and strong measures in order to avoid more destruction of the agriculture sector. Ban on the Further Land fragmentation, This measure can be become good solution to the problem. If government makes law and implement it appropriately, it will definitely save the farm land by breaking into more small pieces.

2. Improving Land Records:

Government should improve land records more carefully. It will help to stop more land divide. Government officials will able to understand the remaining size of the farm land.

3. Provision of Non- farm Employment Opportunities:

Excess burden of the population on agriculture sector can be reduced through the implementation of this measure. Government should provide such employment opportunities through the setting up afro based business into rural area so that further land fragmentation can be avoided.

4. Counseling of the people:

In Indian Agriculture sector government need to focus on the counseling of the farmers on the not to divide land. It can be help to start cooperative farming and can be save the land from fragmentation. Government should bring awareness within the farmers through organizing programs.

5. Improvement in the Infrastructure:

Current infrastructure in rural area is inadequate, to overcome of this government need to invest more into roads, irrigation projects so that will help to boost productivity of agriculture and farmers will not sell land through fragmentation.

References:

1. Brian Lobo -Maharashtra : Land Reforms: Turning the Clock Back Economic & Political Weekly Vol. 37, Issue No. 06, 09 Feb, 2002
2. Dr.B.R.Ambedkar -"Small holdings in India and their remedies" -
3. Agarwal, S. K. (1972). Economics of land consolidation in India. New Delhi: Chand P
4. Government of India -The Agriculture Census 2015-16
5. Vishnu Padmanabhan- The land challenge underlying India's farm crisis- Live mint 15 Oct 2018

Jyotikiran Publication, Pune

International Publication

Reg. No:-UDYAM-MH-32-0043896

PUBLICATION CERTIFICATE

This certificate is hereby awarded to Prof/Dr./Mrs./ Jadhav Yuvraj
Pandharnath in recognition of
the contribution of Book Chapter /article titled Challenge to Indian
Agriculture: Land Fragmentation - Causes & Implications of Remedies
Published after blind peer reviewed and editorial process in this
Jyotikiran Publication, Pune. The editor & Publisher wishes him/her a resplendent
future.

Details of published Book Chapter/paper as under:

Title of Book:

AGRICULTURE DEVELOPMENT TOWARDS SUSTAINABILITY

Volume: I, Month: 30/11/2022, ISBN NO: 978-93-94819-16-0

Jyotikiran Publication, Pune
For the Success Choose the Best

ISBN 978-93-94819-16-0

9 789394 819160

Santosh P Mane

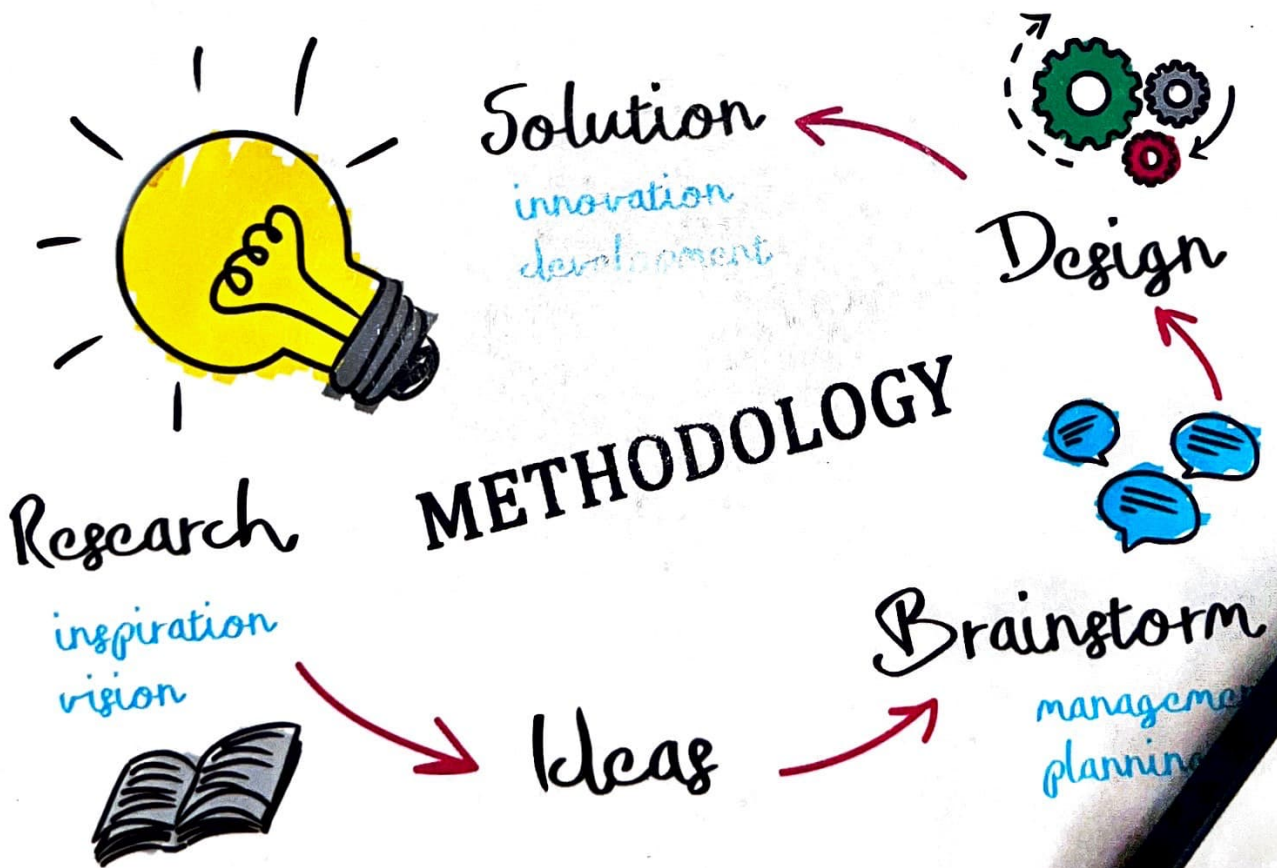
Publisher

Jyotikiran Publication, Pune

International Publications

<http://jkpublications.com>

RESEARCH METHODOLOGY

Dr. Manohar Dugaje
Dr. Uday Shankar Ojha
Dr. Ajeet Kumar Tiwari

Research Methodologies

Dr. Manohar Dugaje
Dr. Uday Shankar Ojha
Dr. Ajeet Kumar Tiwari

BOOK RIVERS
WE CREATE READERS

Dr. Manohar Dugaje is Head and Associate Professor in the Department of English, M. V. P. Samaj's Arts, Commerce and Science College, Taharabad, Nashik, Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune, Maharashtra, India. He has been associated with the field of teaching since 2001 in Maratha Vidya Prasarak Samaj's Colleges. He specializes his studies and research in Postcolonial and Cultural Studies. He is member of Editorial Board of many renowned International Peer Reviewed and Refereed Journals. He has completed a Research Project funded by Savitribai Phule Pune University. He is an approved Research guide of SPPU, Pune. He has evaluated a number of Ph.D. theses on English Language and Literature for several national university. He has co-edited 3 books. He has published number of research papers in International Journals and presented several papers in International and National Conferences and Seminars.

Uday Shankar Ojha is a poet and Professor of English at Jai Prakash University, Chapra, Bihar. A former Dean, Students' Welfare, he is currently Director, IQAC at the university. He has poems in reputed journals and anthologies spanning India, UK, USA and Canada, including The Bayou Review (University of Houston, USA), Paddler Press (Ontario, Canada), Roi Fainéant Press (New York, USA), Lit. 202 (Gloucestershire, England), and Amity: Peace Poems (Hawakal Publishers, Delhi). Uday did his Ph. D on the poetry of Stephen Spender, has authored/edited many books on British and Indian English poetry, and has lectured widely across India. He has several research papers to his credit and has supervised over twenty Ph. D candidates.

Dr. Ajeet Kumar Tiwari is a Professor in P. G. Department of Economics J. P. University Chapra. He has obtained MA and Ph. D from Allahabad University. His several research papers have been published in National and International Journals. He participated and presented papers in conferences and seminars on various topics particularly on his area of interest i.e., Regional Disparities and Inclusive Growth. Dr. Tiwari is a life Member of Indian Economic Association, India Society of Labor Economics, Regional Science Association, etc. he is well-known and well recognized teacher and researcher of his field. He is a renowned teacher of Statistics and Econometrics and Research Methodology.

BOOK AVAILABLE

GET IT ON
Google Play

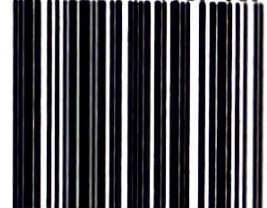
Flipkart

amazon

amazonkindle

ISBN 978-93-5515-619-8

9 789355 156198

₹ 450/-

BOOK RIVERS
WE CREATE READERS

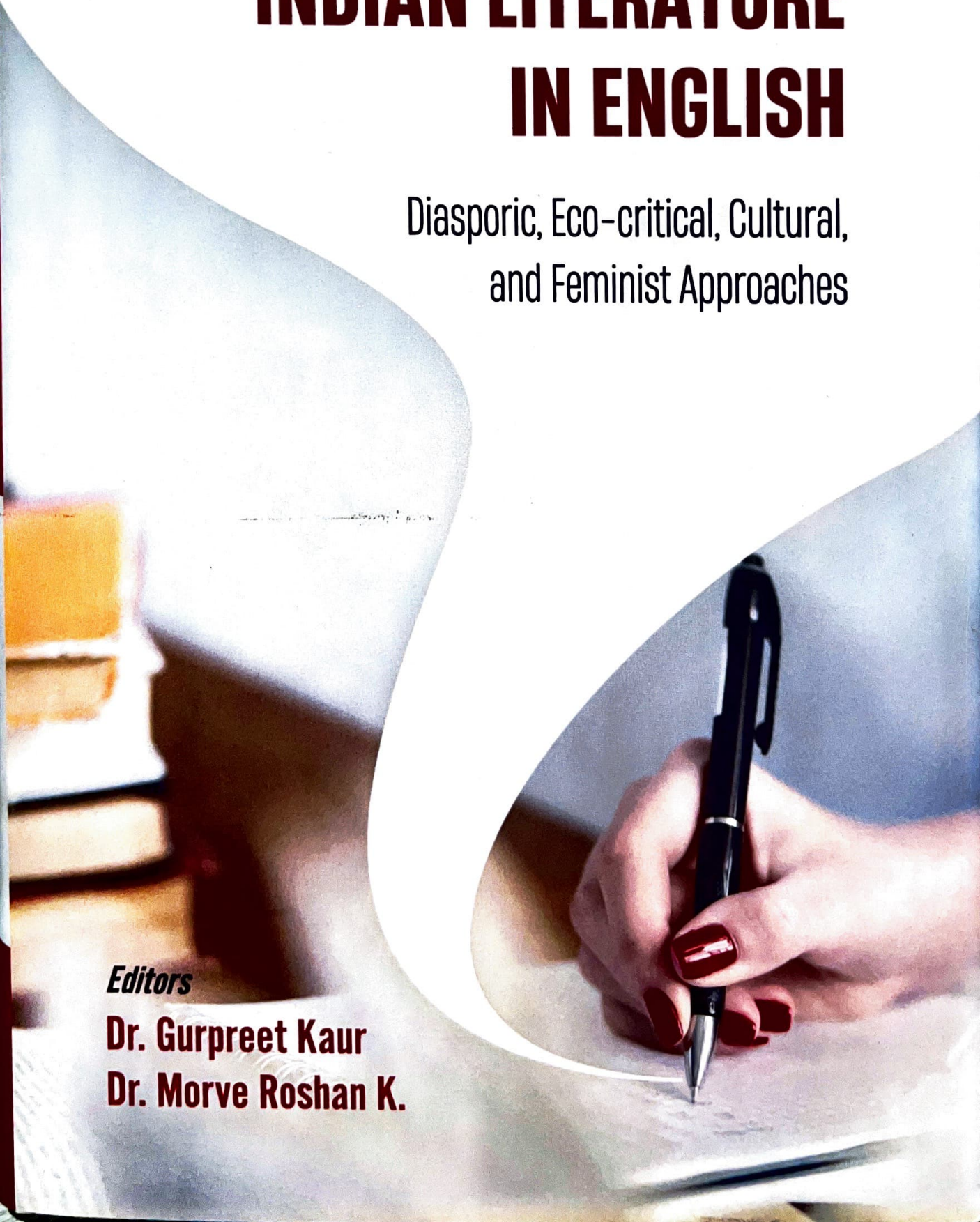
CONTEMPORARY INDIAN LITERATURE IN ENGLISH

Diasporic, Eco-critical, Cultural,
and Feminist Approaches

Editors

Dr. Gurpreet Kaur

Dr. Morve Roshan K.

CONTEMPORARY INDIAN LITERATURE IN ENGLISH

Diasporic, Eco-critical, Cultural,
and Feminist Approaches

Editors

**Dr. Gurpreet Kaur
Dr. Morve Roshan K.**

AUTHORS P R E S S

Contents

Preface 5

Introduction 19

Gurpreet Kaur and Morve Roshan K.

PARTITION AND DIASPORIC RESPONSES

1. Exploring Memory and Trauma in Khushwant Singh's
Literary Works: A Comprehensive Analysis 31
V.G. Sadh

2. Beyond Borders: The Journey of themes of Indira Goswami's
Writings from Vernacular to Trans-national 38
Meera Venkatesh

3. Trauma and Memory of Partition: A Reading of
Joginder Paul's *Thirst of Rivers* 46
Lovleen Kaur Sohi

4. The New 'Woman': Contesting Refugeehood and
Understanding Resilience in locating the desirable 'home'
for the Refugee Women in Bengali Literary Works
post-Partition (1950-1970) 54
Shreyosee Sen

CULTURAL TRENDS, MYTHS, AND ETHNICITY

5. Subordination and Social Repression in L. Elayaperumal's
The Flames of Summer 69
V. Siva and S. Balasundari

6. The Re-Interpretation of Self in Deconstructing the Myth in
The Palace of Illusions 78
Aditi Abhishikta

7. Ethnic Representation in Northeast India's Poetry:
A Study of Selected Poems of Temsula Ao and Mamang Dai 85
Uttam Kumar Upadhyaya and N. Atungbou

8. Recent Trends in Cultural Studies 94
P. Divya and Khushboo Gokani

9. Rohinton Mistry's Fiction: Postcolonial Society,
Condominiums of Marginality and Cultural Ivory
Tower of Diaspora 101
Ajay Verma
10. Traditions, Myths and Beliefs: A Study of Selected
Short Stories of Mulk Raj Anand 107
Parvinder Kaur
11. The Essence of Tradition, Popular Culture and Social
Change in Literature: A Critical Evaluation of Selected
Short Stories of Sachi Rautroy and Surendra Mohanty 113
Pratap Kumar Dash
12. Half People in Jhumpa Lahiri's *Interpreter of Maladies* 123
Vandana Singh

ECO-CRITICAL APPROACH

13. Various Shades of Womanhood in *The Forest of Enchantments* 135
Monika Duggal and Gunjan Agarwal
14. Nature as a Healing Power: Ecological Concern in Bijal
Vachharajani's *Savi and the Memory Keeper* 144
Jalpa Rana
15. An Eco-Feminist Understanding of the Representation of
Ecology in A. K. Ramanujan's Folktale, *The Flowering Tree* 152
Preeti Patanjali

FEMINIST CONCERNS

16. Feminine Psyche in Indian Dalit Poetry: A Critical Study 161
Dinesh Kumar
17. Manju Kapur – A Study of *Difficult Daughters* 173
Madhavi Lata Agrawal
18. The Politics of Silent Protest in Indira Goswami's Novels
Nilkanthi Braja and *The Moth Eaten Howda of the Tusker* 179
Manohar D. Dugaje
19. Contribution of Indian Women Writers in the
Affirmations of Women in India 185
Sarveen Kaur Sachdeva
20. Victimisation and Suppression of Women's Body:
A Trauma Study of Bapsi Sidwa's *Ice-Candy-Man* 193
Akshita Chotia

CHAPTER 18

The Politics of Silent Protest in Indira Goswami's Novels *Nilkanthi Braja* and *The Moth Eaten Howda of the Tusker*

Manohar D. Dugaje

"The spaces between and around words can have their unspoken resonances. [Like music, writing is] a communication without words in which the silences count as much as the notes". (Graham Swift 103)

A propensity to falsely associate Silence with absence, blankness and void can be observed in most readings of literature. However, considering that silence is not the opposite of speech, this tendency is not just preposterous, but dangerous as well. Silence in literature is often a deliberate decision to not use words or to express mistrust in verbal language. "That we cannot speak about we must pass over in silence" (74) perceives Ludwig Wittgenstein. Only through liberation from the shackles of written language can conclusive and absolute communication become feasible. Literature often employs silence effectively to express traumatic experiences and complex psychological predicaments. Narratives also break off into mere painful fragmented murmurs or trail off into absolute silence. The reader is assigned the task of putting the pieces of silence together to give life to a story that the writer chooses not to verbalise. Oftentimes, these unheard voices are strong statements of protest. Totality within literary discourse can be achieved only through an empathetic recognition and acceptance of the reticence of both the author and their characters. A character's silence may reveal more than what it conceals – sometimes even offering strong political stances, especially in a post-colonial or feminist backdrop.

Indira Goswami foregrounds the "Colonial truth" which she feels can only be comprehensively expressed through silence. Gayatri

Spivak's germinal essay *Can the Subaltern Speak* echoes this wilful silence "If in the context of colonial production, the subaltern has no history and cannot speak, the subaltern as female is even more deeply in shadow" (32). Most of Goswami's works are a reflection of her own helpless self and her protagonists are mainly widows, like others challenge the rigid social and religious stigmatisation of widowhood. For instance, widows like Saudamini in *Nilkanti Braja* and Giribala in *The Moth Eaten Howda of the Tusker* are non-conformists who initially strive to dissociate themselves from the staunch Brahminical community that shunned them. They try to make their voices heard and to question the obnoxious social setup. They realize that since claims to power and patriarchy are made through the medium of language, the ultimate protest can be achieved only through dissociation from this medium. The key to emancipation, they understand, lies not in voice, but in the lack of it. The present study attempts to gain a lucid understanding of how the Goswami widows in *Nilkanti Braja* and *The Moth Eaten Howda of the Tusker* manipulate their silence to achieve fierce resistance.

Although plenty of research has been carried out on various aspects of Goswami's works, the theme of Silence still remains untouched. Most relevant being Papari Das's (2014) study on women in Goswami's fiction, Ravi Bhusan's (2014) analyses on the foul side of widowhood in Goswami's *Nilkanti Braja*, Neha Arora's (2014) views on the fate of women and Sikha Dutta's (2019) studies the social and cultural situation in *The Moth Eaten Howda of the Tusker*. This study aims to bridge the gap in research by analysing the distinct and powerful ways in which silence is employed by Goswami's women to mark their protest. Indira Goswami's novels *Nilkanti Braja* or *The Blue Necked God* and *Datal Hatir Une Khowa Howda or The Moth Eaten Howda of the Tusker* become remarkably pertinent to this study as it blatantly exposes the pitfalls of staunch, patriarchal religious practices. This study employs the methodology of detailed textual analysis of the novels to show how Silence has been employed as a powerful weapon for resistance. It is usually used to study the language, symbols or pictures in a given text, thereby providing social, political and cultural relevance to those meanings. The present study opts for this methodology due to its considerable reliability and efficiency.

Indira Goswami is one of the victims of this institutionalised hypocrisy, and has renounced many patriarchal and regressive Brahminical customs that oppress women. Being a Brahmin widow herself, she voices the plight of such women and conclusively drives home the point that, why a mere verbal protest is not just gruelling, but futile as well. The centrality of the mute and vulnerable human body is also exalted in her novels. It is through the body that the codification of political, religious, and cultural demographics takes place. The physicality of female bodies makes them more susceptible to social persecution. In fact, widowhood, the ultimate curse on a Brahmin woman, is imposed on her solely by virtue of her biological femininity. Through graphic narrations of the tortures and humiliation inflicted on the body, she addresses the most basic pitfalls of cultural and religious practices. Goswami celebrates the silence of the human body – the abuse it endures and the vehement protest it is capable of. The brahmin widow is a piteous being, condemned to a life of emotional immolation. She is deprived of freedom, decency, and even the right to have cooked food or physical possessions. To top it all, she is not allowed to step out of her home, lest she brings misfortune to those who happen to lay eyes on her cursed body!

The ideal widow should be an invisible one, silent even in her body, like a “Ghost pretending to be a human being” (Goswami 10). However, Goswami through her novels *Nilkanthi Braja* and *The Moth Eaten Howda of the Tusker*, give both voice and body to the ‘ghost-like widows’. The silence of their bodies is amplified and exalted into a deafening roar until it is heard. Through elaborate commentary on the torments inflicted on widows’ bodies and minds, Goswami imparts voice to the silent. The body is seen not as a mute, physical object, anymore but as an entity capable of raging protest.

Nilkanthi Braja is one of Indira Goswami’s most daring works – not just because she gives voice to mute human bodies, but also because she exposes the corruption within Hindu religious institutions. The novel traces the helpless plight of Saudamini, a recently widowed young girl who is brought in to the ostensibly Holy city of Vrindavan by her parents against her will. She is the prototype of what writer Sarah Grand terms “New Woman”. Saudamini, unlike other servile widows, is initially rebellious and tries to hold radical conversations with her parents to dissuade them from sending her to

Vrindavan. She also expresses her rebellion by revealing her secret Christian lover.

As all her frantic efforts to communicate go in vain, Saudamini realises the futility of language and the subsequent futility of discourses held in that medium. It was from then that she dissociated from the pointless practice of speech and began adopting the powerful doctrine of silence instead. Saudamini, an embodiment of 'New Woman' defies conventions and calls out on societal injustices through a fearsome lack of language. She opts for a brutal silent abidance to the regressive brahminical norms as a symbol of dissent and to prove that silence is in fact stronger than discourse. Through descriptions of tortures inflicted on the silent bodies of the widows in Vrindavan, Goswami is able to distinctly and stridently voice out the pitfalls in the execution of religion.

Saudamini is an observer of the monstrosities that take place within the Hindu temples of Vrindavan. She witnesses the unspeakable tribulation that her fellow widows – the nameless, voiceless and homeless *Radheswamis*, are being subjected to. Their voices have been appropriated by the temple priests or the *Pandas*, who force the women to “sing the Lord’s praises as loud as they could even if they were on the verge of choking” (Goswami 23). The bleak picture of Vrindavan that Goswami paints is quite contrary to the popular beliefs surrounding the city. Instead of being the breeding ground of spirituality and sanctity, Vrindavan swarms with sexual predators. Saudamini encounters A young widow Shashiprova reveals the darkest and vilest sexual secrets of the holy city: “For a long time I have spent serving the temple’s Lord Damodar. Now I will have to live with Alamgari as his mistress... Can you imagine anything worse than this?” (Goswami 65)

Saudamini towards the end of the novel is presented with the opportunity to break free from this suffering and reunite with her Christian lover. However, it is at this juncture that the young woman displays immense courage and resistance. As a token of prodigious indignation at the institutionalised maltreatment of widows, Saudamini chooses to undertake the utmost rebellion – eternal silence. Saudamini’s suicide resonates with the denunciation of Brahminism, its rigid patriarchy, and its associated practices, rendering a statement louder than any language could ever have aspired to.

Unlike most of her novels, *The Moth Eaten Howda of the Tusker* is set exclusively in Assam. The essence of degeneration and metamorphosis that took place in the Assamese scene during the days leading to Indian independence is the backdrop of the novel. Interwoven into the fabric of this main plotline, is the heart-rending tale of three widows – Durga, Saru Gossainne and Giribala. The women are forced to spend their bland lives in a small *sattra* of South Kamrup district in Assam, where they are victimised by the patriarchal norms of the feudal Vaishnavite *sattra* system. Through an elaborate accounting of the lives of the three women, Goswami offers three distinct flavours of silence. Each of these widows adopts a personalised rendition of silence that best expresses their protest.

Durga, the eldest and most compliant of the widows, is considered impure and inauspicious by her family. Silence is forced upon her, but she accepts and owns that very silence as if it had always been inherent in her. Her rebellion against the very fabric of patriarchy is through the silent torture of the self. Her body and mind have transformed into graveyards: “She has become almost a ghost, sitting [silently] by the fireside” (Goswami 394). Durga, through her statue-like transformation, exposes the handicaps of patriarchal Brahminical practices.

Another widow who employs the silence of her body to mark protest is Durga’s niece, Giribala. She too refuses to understand the gravity of her misfortune initially. It was only after all her attempts at protest through language fail, that she resorts to silent rebellion. Through physical non-conformity to the strict mandates of patriarchal Brahminism, Giribala uses her body as both armour and mouthpiece. Another such instance of silent, yet aggressive non-abidance is when Giribala decides to consume the forbidden dish. With the onset of widowhood, countless restrictions are introduced on physical comforts including food. A widow is typically only allowed to consume bland, tasteless items and any violation of this is considered a grave offense. Giribala rebels against this life of exasperation and denial by deciding to break these staunch rules. On the day of her grandfather’s commemoration ceremony, Giribala sneaks into the palanquin room where she spots mutton curry hidden away. She immediately seizes the pot and “Gulps it down in great haste” (Goswami 512).

The most unorthodox among all her actions is her friendship with a scholar named Mark. However, when her plans to run away

with him fail and she gets exposed, Giribala is prescribed to undergo a sacramental penance. The ritual demanded that she be kept alone in a shed which would later be set on fire amidst the purification chants. The girl was advised to run out of the shed once it was engulfed in fire. However, Giribala expresses her final and most powerful statement of protest by refusing to run outside. She opted for silent perishing in the sacrificial pyre instead, thereby vocalising through her silence the ferocious injustice of a murderous patriarchal community.

The power of silence and the enormous capability of the physical body is foregrounded in Goswami's fiction. The title of her novel *Nilkanthi Braja*, is a reminder of the immense might of silence as depicted in Hindu mythology. Nilkanth is Lord Siva who silently swallows the poison which could otherwise wipe out all creation. Siva's decision to silently endure torment in view of the greater good is much reminiscent of how Goswami's widows choose to sacrifice themselves as a protest. Both Lord Siva and the Goswami's widows resort to the sheer silent physicality of their bodies, and not linguistic deliberation, to make themselves heard.

Works Cited

- Arora, Neha. "Vrindavan: The Image of Broken Homes, Shattered Hopes in Indira Goswami's *The Blue-Necked God*". *Labyrinth: An International Journal of Postmodern Studies*, 2014, Accessed 1 May 2022.
- Bhusan, Ravi. "Estranged Identity: The Problem of Hindu Widows in Indira Goswami's *Nilkanthi Braja*". *Labyrinth: An International Journal of Postmodern Studies*, 2014, Accessed 1 May 2022.
- Das, Papari. "Germination of New Women in the Fictions of Indira Goswami: A Study of the Characters of Giribala and Saudamini." *Journal of Humanities and Social Science*, 2014, Accessed 1 May 2022.
- Dutta, Sikha. "Indira Goswami's *The Moth Eaten Howda of the Tusker*. Manifestation of Society and Culture". *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research*, 2019, Accessed 1 May 2022.
- Goswami, Indira. *The Blue-Necked God*. Zubaan, 2013.
- *The Moth Eaten Howda of The Tusker*. Rupa & Co., 2004.
- Gayatri C. Spivak; Morris, Rosalind C. *Can the Subaltern Speak? Reflections on the History of an Idea*. Columbia University Press, 2009.
- Swift, Graham. *Making an Elephant*. Simon & Schuster Ltd, 2018.
- Wittgenstein, Ludwig. *Tractatus Logico-Philosophicus*. Routledge & Kegan Paul, 1922, pp.74.

CONTEMPORARY INDIAN LITERATURE IN ENGLISH

Diasporic, Eco-critical, Cultural, and Feminist Approaches

Contemporary Indian Literature in English: Diasporic, Eco-critical, Cultural, and Feminist Approaches is an edited book that conjoins together a collection of revitalizing ideas on the contemporary issues which broadly cover diaspora, partition, culture, ethnicity, ecology, feminism, postmodernism, graphic literature, English literature, and new research trends. Areas explored are: 1. Diaspora issues through India-Pakistan Partition's trauma, migration, violence, and so on. 2. Ecology approach and English literature explored through serious environmental and climate change issues, 3. Feminist issues in the Indian context, and 4. Cultural understanding in Indian writing searches for the ethnic quest for identity and cultural roots. All these issues have been studied keeping in view the changing techniques, subjects, and approaches for analyzing English literature/writing. Contributors are academicians who have a vigor and never-ending spirit to indulge in research and reflect on human experiences. This book invites readership by researchers, students, and faculties from Arts and Humanities, and Social Sciences.

AUTHORS PRESS
Publishers of Creative & Scholarly Books

ISBN 978-93-5529-720-4

9 789355 297204

₹ 1400 | \$40

लोकसाहित्याची चिकित्सा

◆ संपादक ◆

डॉ. नवनाथ शिंदे

सिद्धार्थ लांडे

डॉ. गंगाराम वडीतके

ज्योत्स्ना खंडागळे

शब्दालय प्रकाशन

लोकसाहित्याची चिकित्सा

संपादक

डॉ. नवनाथ शिंदे
डॉ. गंगाराम वडीतके

सिद्धार्थ लांडे
ज्योत्स्ना खंडागळे

शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर

- *Loksahityachi chikitsa*
Dr. Navanath Shinde
Dr. Gangaram Waditke
Siddharth Lande
Jyotsna Khandagale

- लोकसाहित्याची चिकित्सा
डॉ. नवनाथ शिंदे
डॉ. गंगाराम वडीतके
सिद्धार्थ लांडे
ज्योत्स्ना खंडागळे

- © सर्व हक्क सुरक्षित

- प्रकाशक
सुमती लांडे
शब्दालय प्रकाशन,
पोस्ट बॉक्स क्रमांक ९०, वॉर्ड ७,
श्रीरामपूर - ४१३ ७०९
दूरभाष: ०२४२२-२१०४२५
भ्रमणध्वनी : ९८२२००८७९६,
९८२२५२५४४४

- प्रकाशन क्रमांक : ६१७

- प्रथम आवृत्ती : जानेवारी २०२३

- मुखपृष्ठ रचना : कृष्णा माळवे

- अक्षरजुळणी :

अक्षर कॉम्प्युटर, श्रीरामपूर

- डीटीपी : ज्योत्स्ना खंडागळे

- मुद्रितशोधन : सिद्धार्थ लांडे

- मुद्रक

समर्थ ऑफसेट, पुणे

- मूल्य : ६०० रुपये

- ISBN : 978-81-96088-3-5

email-shabdalya@gmail.com
www.shabdalya.com www.facebook.com/shabdalya
Bookganga, Flipkart, Amazon Kindle

या वेबसाईटवर पुस्तके व ई-बुक्स ऑनलाईन खरेदीसाठी उपलब्ध

अनुक्रमणिका

अ.नं. लेखाचे शीर्षक	लेखक	पान क्र.
प्रस्तावना		७
संपादकीय		१६
१. लोकसाहित्यातील लोकतत्त्व आणि धर्म कादंबरी: एक तंत्रविचार	प्रा. डॉ. प्रकाश सूर्यवंशी	२१
२. हलबा लोकवाङ्मयाचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास	डॉ. उपा सोरते	३०
३. सण-उत्सवांच्या स्त्रीलोकगीतांमधून उमटणारी देशीयता	डॉ. अतुल चौरे	४०
४. लोकसाहित्याची संकल्पना	ज्योत्स्ना खंडागळे	४९
५. लोकसाहित्याचे संशोधन : स्थिती आणि मती	डॉ. मधुकर श्रीरंग पवार	५४
६. लोकसाहित्याचे अध्ययन आणि संशोधन	डॉ. नवनाथ अंगद शिंदे	६०
७. समाजसुधारकांच्या विद्यापीठाचे कुलपती : महात्मा फुले	सिद्धार्थ लांडे	६८
८. वासुदेवाची गीते : भाषिक अभ्यास व विशेष	प्रा. डॉ. सुभाष आहरे	७३
९. कोकणातील दशावतारनाट्य :काल आणि आज	डॉ. संदीप कदम	८३
१०. लोककलांचे व्यावसायिक उपयोजन	प्रो. उज्वला भोर	९१
११. महात्मा फुले यांनी केलेली भारतीय मिथकांची चिकित्सा	डॉ. कोमल वि. ठाकरे	९६
१२. लोकसाहित्यविषयक माझे आकलन	डॉ. संगीता वाकोळे	१०५
१३. लोकसाहित्याचे अभ्यासक बहुरूपी भारूडकार-डॉ. रामचंद्र देखणे	प्रा. डॉ. मधुकर मोकाशी	११६
१४. लोकनाट्य तमाशा आणि सद्यःस्थिती	डॉ. संदीप वाकडे	१२५
१५. १९९० नंतरच्या खानदेशातील लोकवाङ्मयाची ओळख	प्रा. डॉ. माधव कदम	१३३
१६. महात्मा फुल्यांच्या चिकित्सक दृष्टीतून लोकसाहित्याचे अध्ययन	प्रा. डॉ. दया जेठे	१४०

१७. मराठी लोकसाहित्य संशोधनातील वाटा आणि वळणे	प्रवीण शंकर सोलनकर	१४९
१८. लोकगीतांचे माध्यमांतर	प्रा. विठ्ठल लंगोटे	१५६
१९. लोकसाहित्य : एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. वर्षा बिलोलीकर	१७०
२०. लोकसाहित्य संशोधनाचे स्वरूप, वाटचाल व आवश्यकता		१७८
२१. १९६० नंतरचे मराठी लोकसाहित्य	स्नेहल पवार-अकर्ते	
२२. दळणगीतांतील चिरंतन सामाजिक मूल्यांचे वर्तमानकालीन औचित्य : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. अंजली मस्करेन्हस	१८४
२३. लोकसाहित्य संशोधनाच्या विविध अभ्यासपद्धती		१९४
२४. धनगर समाजाचे लोकसाहित्य	डॉ. यादव सूर्यवंशी	
२५. हरतालिका व्रत	डॉ. गंगाराम कोंडीराम वडीतके	
२६. लोककथेतील सामाजिक मूल्यांचे वर्तमान औचित्य		१९९
२७. कृषी शब्दधन : हळूहळू लुप्त होत जाणाऱ्या कृषिनिष्ठ शब्दांचा संचय	डॉ. अशोक बिडगर	२११
२८. लोकगीतांचे समाजभाषावैज्ञानिक विश्लेषण	प्रा. डॉ. विजय रेवजे	२२३
२९. लोकगीते आणि भीमगीते यांचा अनुबंध		२२८
३०. लोकजीवनातून लोकसाहित्याची निर्मिती	श्री. लिंगप्पा गुळाळे	
३१. श्रीविठ्ठल-जनाबाईचे नाते : लोकगीतातील रेशमी गुंफण		२३४
३२. माणदेशी मेंढपाळ धनगर जमात : लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृती	प्रा. डॉ. गोविंद काळे	
३३. तारा भवाळकरांच्या लोकसाहित्यविषयक लेखनाचा अभ्यास	डॉ. आप्पा माने	२४१
३४. पुणे जिल्ह्यातील ग्रामदैवतांचा सांस्कृतिक अभ्यास	डॉ. प्रताप गायकवाड	२४८
३५. भलरी लोकगीत : सामाजिक, सांस्कृतिक, वाङ्मयीन दस्तऐवजांचे संचित	प्रा. डॉ. सर्वगोड एन. सी.	२५८
३६. लोकसाहित्याच्या अध्ययन पद्धती		२६५
३७. महाकवी पठ्ठे बापुराव	डॉ. हिराचंद्र मोरे	
		२७२
	प्रा. डॉ. महादेव इरकर	
		२८१
	डॉ. आप्पासाहेब शिवाजी पाटील	
		२९३
	डॉ. गोरक्षनाथ किसन घोलप	
		३०६
	डॉ. संदीप रतन कांबळे	
	प्रा. तुषार ज्ञानेश्वर पाटील	३२९
	रेशमा मुसळे	३३५

२. हलबा लोकवाङ्मयाचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास

डॉ. उषा सोरते

मानवाच्या कोणत्याही लोकसमूहाची जगण्याची जीवनप्रणाली म्हणजेच त्या लोकसमूहाची संस्कृती होय. जगभरात वेगवेगळ्या भागात असलेल्या लोकांच्या संस्कृतीला आदिम संस्कृती म्हटले जाते. आदिम म्हणजे मूळची, आरंभीची, अगदी सुरुवातीची संस्कृती होय.

इतर आदिम जमातीप्रमाणेच हलबा ही एक आदिम जमात आहे. या जमातीच्या पूर्वावस्थेत निसर्गातील वारे, वादळ, नद्यांचा पूर, समुद्रातील महाकाय लाटा, अरण्यात लागलेला वणवा यांसारख्या घटनांबाबत अज्ञानाच्या अज्ञानामुळे कोणती तरी अज्ञात शक्ती हे सर्व घडवून आणते, या धारणेतून प्रथम त्या अदृश्य शक्तीची पूजा सुरू झाली. त्या अदृश्य शक्तींमध्ये भूत, प्रेत, मृतात्मे, निसर्गातील संहारक शक्ती आदींचा समावेश होतो. या अदृश्य शक्तींपासून सुटका मिळवण्यासाठी मंत्रतंत्र, जादूटोणा, भूतप्रेताला वश करणारे भगत निर्माण होत गेले. त्यांना समाजात मानाचे आणि महत्त्वाचे स्थान मिळत गेले. त्यातूनच पुढे मरीआईसारख्या देवदेवतांची, भूतप्रेतांची, मृत पूर्वजांची संकल्पना पुढे आली. त्यातून वेगवेगळ्या देवदेवता निर्माण होत गेल्या. त्यांची स्थापना होवून पूजा सुरू होत गेली. हलबांच्या देवदेवतांमध्ये बडादेव (महादेव) व पार्वती (प्रकृती) यांना सहज नैसर्गिक प्रवृत्ती म्हणून कुलदेवता आणि कुलदेवी म्हणून स्थान मिळाले. हलबांच्या इतर देवतांमध्ये दुल्हारदेव, भुरादेव, नारनदेव, गोसाईन, ठाकूरदेव, भिवसेनदेव, भंगाराम, भैरमदेव, भिमादेव, पाटदेव, जंगलदेव, घोडदेव यांचा समावेश होतो. जंगलदेव आणि घोडादेव सोडून बाकी सर्व देव बडादेवाचीच रूपे मानली जातात. बडादेव (मोठा महादेव) व गिरीजाल (पार्वती) यांचे अस्तित्व मानून हलबांमध्ये निसर्गातील सगळ्याच घटकांची पूजा केली जाते. हलबा माई दंतेश्वरीच्या रूपातल्या पार्वतीची पूजा करतात. त्याचप्रमाणे या जमातीचे कुलचिन्ह

कासव आहे. हे कुलचिन्ह आपल्या जमातीचे संरक्षण करते अशी त्यांची धारणा आहे.

पूर्वीच्या काळी ओरिसाचा पश्चिम भाग, झारखंड, छत्तीसगड व बस्तर आणि पूर्व महाराष्ट्रातील चांदा, भंडारा हा भाग महाकोशल किंवा गोंडवाना किंवा महाकांतार म्हणून ओळखला जात असे. या भागात राहणाऱ्या आदिम जमातींपैकी हलबा ही एक प्रमुख जमात समजली जाते. ओरिसामध्ये या जमातीवर उत्कल संस्कृतीचा आणि पूर्व महाराष्ट्रात महाराष्ट्रीय संस्कृतीचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. राहणीमान, खाणेपिणे, वेशभूषा, अलंकार या सगळ्यांचा प्रभाव पडूनही हलबांच्या विशिष्ट चालीरिती, रीतीरिवाज, बोलीभाषा, संस्कृती यामुळे हलबा जमात आपले वेगळेपण जपून आहे.

हलबा जमातीच्या उत्पत्तीसंदर्भात अनेक आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत. त्यानुसार हलबांची उत्पत्ती बडादेव आणि गिरीजाल म्हणजेच महादेव आणि पार्वतीपासून झाल्याचे मानले जाते. हलबा बोलीच्या संदर्भात हालिबा-टाचे, हालिबा त्यानंतर हालबा, हलबा असा बदल होत गेलेला दिसतो. त्याच नावाने पुढे ही जमात ओळखली जावू लागली. हालिबाट्या या शब्दाची उत्पत्ती हलबी भाषेची उपभाषा समजल्या जाणाऱ्या ओरिसातल्या भरती या बोलीभाषेतून झाली असे मानले जाते. बस्तरमधील हलबी भाषेला शासनाने संपर्क भाषेचा दर्जा दिलेला दिसून येतो.

काही भाषावैज्ञानिकांच्या मतानुसार ओरिसातून बस्तरमध्ये स्थलांतर करून आलेले हलबा हे क्षत्रिय म्हणजे लढवय्या प्रवृत्तीचे होते. बस्तरमध्ये आल्यानंतर महलफया साधनाच्या सहायाने ते शेती करू लागले. महलवाहक म्हणून हलबाफ अशी त्यांना ओळख मिळत गेली. डॉ. सुनितीकुमार चटर्जी यांच्या 'पूर्वी भाषाएँ' या संशोधन ग्रंथाच्या आधारे हलबा भाषेचा संबंध मागधी आणि मागधी भाषेचा संबंध सांबरी भाषेबरोबर जोडला गेलेला आहे.

सुरवातीच्या काळात हलबी भाषा ही हलबा जमातीपुरतीच मर्यादित होती. कालांतराने ती सर्वच समाजाची भाषा झाली. त्यामुळे बस्तरमधील हलबी बोली ही बस्तरची संपर्कभाषा म्हणून प्रतिष्ठा पावलेली दिसते. बस्तरमध्ये हलबांच्या तुलनेत गोंडी बोलणाऱ्यांची संख्या खूप जास्त आहे. तरीही हलबी बोलीला संपूर्ण बस्तरची संपर्कभाषा म्हणून मान्यता मिळालेली दिसून येते. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे गोंडी बोलीभाषेत भाषिक विभिन्नता दिसून येते. त्यामुळे वेगवेगळ्या ठिकाणच्या गोंडी लोकांना दुसऱ्या भागातील गोंडी भाषा बोलता येत नाही.

त्याचप्रमाणे ती त्यांना समजेल असे नाही. म्हणून संपर्कासाठी त्यांना हलबी बोलीचाच आधार घ्यावा लागतो. हलबा जमातीव्यतिरीक्त आणखी काही जमातीची हलबी ही मातृभाषा असलेली दिसून येते. बस्तरमधील प्रमुख जमाती खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. सुआर ब्राम्हण	२. धाकड	३. हलबा	४. पनार	५. कलार
६. राऊत	७. केवँटा	८. ढींवर	९. कुडक	१०. कुंभार
११. धोबी	१२. मुंडा	१३. जोगी	१४. सौरा	१५. खाती
१६. लोहोरआ	१७. मुरिया	१८. पाड	१९. गदबा	२०. घसेया
२१. माहरा	२२. मिरगान	२३. परजा	२४. धुरवा	२५. भतरा
२६. सुन्डी	२७. माडिया	२८. झोडिया	२९. दोरला	३०. गौंड

यापैकी १ ते २२ या जमातीच्या लोकांची मातृभाषा हलबी आहे आणि बाकीच्या लोकांची हलबी ही संपर्क भाषा आहे. तर क्र. २५ ची भरती ही हलबीचीच उपभाषा आहे. क्र. २६ ची सुन्डी भाषा ही भरतीचीच एक शाखा आहे. याच कारणांमुळे बस्तरमध्ये पूर्वी राजांच्या राजवटीत आणि आजही हलबीला राजभाषा, संपर्क भाषा म्हणून दर्जा मिळालेला आहे. असा उल्लेख डॉ. हिरालाल शुक्ला आपल्या 'बस्तरका मुक्तिसंग्राम' या ग्रंथात करतात.

हलबांचे मूळ ओरिसा असल्याने कांकतीय राजांच्या काळात चांदा, भंडाराकडे हलबांचे स्थलांतर होण्यास सुरवात झाली होती. त्यापूर्वी सन १६०० ते १६०३ या कालखंडात पडलेल्या भीषण दुष्काळामुळे उदरनिर्वाहासाठी हलबांनी मोठ्या प्रमाणात महाराष्ट्राकडे स्थलांतर केले. साधारणपणे १७५८ च्या आसपास भिमजी भोसले यांची छत्तीसगड येथे शासक म्हणून नेमणूक झाली. या काळात बस्तरमध्ये मोठ्या प्रमाणात अशांती आणि कुशासन निर्माण झाले. याच कालखंडात मराठा अधिकाऱ्यांनी सौदेबाजी करून इंग्रजांना आपले अधिकार विकले. त्यामुळे इंग्रजांनी छत्तीसगडमध्ये प्रशासकीय आणि महसूल पद्धतीमध्ये अमूलाग्र बदल केले. त्याचा बस्तरच्या हलबांवर विपरीत परिणाम झाला. फार काळापासून चाललेला दुष्काळ, अल्पशेत जमीन, मराठ्या सैनिकाकडून होणारी लुटमार, इस्ट इंडिया कंपनीकडून निर्माण केली जाणारी दहशत, हलबांची जातपंचायत नष्ट करण्याचा इंग्रजांचा प्रयत्न व त्यातून निर्माण झालेला हलबांच्या अस्तित्वाचा व अस्मितेचा प्रश्न या सगळ्या कारणांमुळे हलबांसारख्या अनेक जमातींमध्ये निर्माण झालेला प्रचंड

असंतोष, त्यातून हलबांनी केलेला विद्रोह, या विद्रोहात १२००० हलबांची केलेली अमानुष कत्तल, त्याचप्रमाणे राजा दर्यावदेव याने माई दंतेश्वरीच्या नावाने हलबांकडून घेतलेली शपथ, या सर्व परिस्थितीने हतबल हलबांनी रायपूर, चांदा, भंडारा अशा ठिकाणी स्थलांतर केले. या स्थलांतरामुळे हलबांचे छत्तीसगडीया, बस्तरीया, मराठीया असे तीन गट पडले. पुढे हे हलबा बस्तरकडून चांदा, भंडार्याकडे त्यानंतर विदर्भात स्थलांतरित झाले. त्यातली काही कुटुंबे नंतरच्या काळात म्हणजे १८७१ च्या दरम्यान येवला, नाशिक, नगर, धिंगार, पुणे, मुंबई यांसारख्या भागात स्थलांतरित झालेले दिसतात. अशा प्रकारचा उल्लेख 'आमी हल्बा' या रमेश नागपुरे आणि पोपटराव नागपुरे लिखित ग्रंथात आलेला आहे.

हलबी बोलीचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास:

आदिवासी समाजात सगळ्या लोकांना एकत्र जोडणारा महत्त्वाचा दुवा म्हणजे त्या त्या जमातीची विशिष्ट बोलीभाषा हा होय. कोणत्याही समाजाच्या बोलीभाषेतून त्या समाजाच्या जीवनाचे प्रतिबिंब उमटत असते. या बोलीभाषांतले शब्द, बोलण्याची ढब, शब्द उच्चारण करण्याची पद्धती वेगवेगळी असते. हलबा जमातीची हलबी ही बोलीभाषा आहे. ही भाषा इंडोआर्यन भाषाकुलातील भाषा असून, स्थानपरत्वे छत्तीसगडीया, बस्तरिया आणि मराठीया असे तीन गट पडलेले आहेत. छत्तीसगडमध्ये छत्तीसगडी, बस्तरमध्ये उडिया आणि महाराष्ट्रात मराठी भाषेचा प्रभाव तिच्यावर पडलेला दिसून येतो. हलबी भाषेचा उगम हा महाराष्ट्राबाहेर झालेला असला तरीही महाराष्ट्रात त्यामध्ये मराठी शब्दांचा खूप समावेश असल्यामुळे तिला मराठीची उपभाषा असल्याचे महाराष्ट्रातील काही भाषावैज्ञानिक मानतात.

बस्तरमध्ये आणि काही प्रमाणात ओरिसामध्ये भतरी, किंचुनिया, चंडारीम पंडई या भाषांवर हलबी प्रमाणेच उडिया भाषेचा खूप मोठा प्रभाव आहे. या भाषेला लिपी नसल्यामुळे लोकसाहित्य संपन्न असूनही लिखित साहित्याची भाषा महाराष्ट्रात तरी देवनागरीच असल्याचे दिसून येते.

स्वनप्रक्रिया-

मराठीमध्ये अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ अं अः असे एकूण १२ स्वर आढळून येतात. तसेच क् ख् ग् घ् ङ् च् छ् ज् झ् ञ् ट् ठ् ड् ढ् ण् त् थ् द् ध् न् प् फ् ब् भ् म् य् र् ल् व् श् ष् स् ह् ख् क्ष् ज्ञ् अशी एकूण ३६ व्यंजने आहेत. हलबी बोलीमध्ये एकूण १० स्वर आहेत.

स्वर- अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ अं आणि अः हे स्वर हलबीमध्ये नाहीत. त्याचप्रमाणे एकूण २८ व्यंजने आहेत.

व्यंजने-

क् ख् ग् घ् च् छ् ज् झ् ट् ठ् ड् ढ् त् थ् द् ध् न् प् फ् ब् भ् म् य् र् ल् व् स् ह् ण् ङ् श् ष् ख् ज् ही व्यंजने हलबी बोलीत नाहीत. हे स्वर आणि व्यंजने सोडून बाकी सर्व स्वर आणि व्यंजने व्यवहारात वापरली जातात.

रूपविचार-

मराठी आणि हलबी यांच्या प्रत्यय प्रक्रियेत काहीसा भेद दिसून येतो. हलबीत नामाचे सामान्य नामादी तीन प्रकार, दोन लिंगे, दोन वचने आणि संबोधनासह आठ विभक्ती आढळून येतात.

विभक्ती-

विभक्ती प्रत्ययांच्या बाबतीत हलबीमध्ये आपल्याला काही प्रमाणात वेगळेपण दिसून येते. प्रथमा सोडून बाकी सर्व विभक्तींना कारक प्रत्यय दिसून येतो.

प्रथमा- प्रत्यय नाही

द्वितीय- कर्म- के

तृतीया- करण - ले और संगे

चतुर्थी- संप्रदान - के, काजे

पंचमी- आपादान - ले

षष्ठी- अधिकरण - उपरे, ने, थाने

सप्तमी - संबंध- चो संबोधन- ना!, एना!, ए!, हो!, ए!, रु!, री!

प्रथमा- मुलाने चिड्डी लिहीली. (मराठी)

लेका चिड्डी लिखलो. (बस्तरीया हलबी)

पोऱ्यानं चिड्डी लिखिस. (विदर्भ हलबी)

द्वितीया- बापाने मुलाला धन दिले. (मराठी)

बुआ बीता बेटा के धन दिलो. (बस्तरीया हलबी)

बापनं पोऱ्याला धन दिस. (विदर्भ हलबी)

तृतीया- विद्येने मान वाढतो. (मराठी)

बिदिया ले मान बाढऊ आय. (बस्तरीया हलबी)

बिद्यान मान बाढते. (विदर्भ हलबी)

चतुर्थी- पाहण्यासाठी दोन डोळे. (मराठी)

दखतो काजे दुयठन आईख. (बस्तरीया हलबी) देखबंसाठी दुय डोरामान.

(विदर्भ हलबी)

पंचमी - गंगा हिमालयातून निघते. (मराठी)

गंगा हिमालय ले निकरलीसे. (बस्तरीया हलबी) गंगा हिमालयमाधीलं
निघते. (विदर्भ हलबी)

षष्ठी- मासे पाण्यात जगतात. (मराठी)

मच्चरी मन पानीने जीऊआत. (बस्तरीया हलबी)

मासामान पानीमां जगते. (विदर्भ हलबी)

सप्तमी- घराचा जोगी जोडगा. (मराठी)

घर चो जोगी जोगडा. (बस्तरीया हलबी)

घरको जोगी जोडगा. (विदर्भ हलबी)

संबोधन- कुठे गेला होतास हो. (मराठी)

कहाँ जाऊ रलीस ना! (बस्तरीया हलबी)

कमा गयो होतो ओ! (विदर्भ हलबी)

लिंग-हलबीमध्ये पुल्लिंगी आणि स्त्रीलिंगी असे दोनच लिंग आहेत. मराठीच्या
नपुंसकलिंगाच्या शब्दाला संदर्भानुसार कधी पुल्लिंगी तर कधी स्त्रीलिंगी असा
प्रयोग केला जातो.

बहुवचनासाठी हलबीमध्ये शब्दांना ठन, मन, मान, यांसारख्या शब्दांचा
प्रयोग केला जातो. तर ठन या शब्दाचा प्रयोग निर्जीव वस्तूसाठी केला जातो.

प्रथम पुरुषी एकवचनासाठी (मी) मयं

बहुवचनासाठी (आम्ही) आमी- हामी

द्वितीयपुरुषी एकवचनासाठी (तू) तुय

बहुवचनासाठी (तुम्ही) तुमी

तृतीय पुरुषी एकवचन (तो, ती) हुन

बहुवचनासाठी (ते, त्या) हुनमन - मान

शब्दसंग्रह-

हलबी भाषेने इतर अनेक भाषांचे शब्द आपल्यामध्ये सामावून घेतलेले
दिसतात. त्यात संस्कृत, अरबी, फारसी, अवधी, बधेली, छत्तीसगडी, मराठी,
उडिया आणि बंगाली इ. भाषांचे आणि बोलीमधील शब्द हलबी बोलीने
स्वीकारलेले दिसतात. संस्कृतमधील भाषेतील काही शब्द तत्सम व तद्भव
स्वरूपात आलेले दिसून येतात.

ते शब्द पुढीलप्रमाणे आहेत. -

धार, धारा, धन, धनु, काल, कपट, कदली, कठिन, कुल, गुरु, गो, गोठान, गोस्स, चेत, चतुर, चिक्कन, चंडी, चरू, निंदा, सार, सुंदर, खंड, दया, दारू, देव, दुकाल, जीव, जटा, दुख, सुख, बंधु, बल, तप, माभ इत्यादी. अन (अन्न), अधरम (अधर्म), असत (असत्य), अंकाल (अकाल), आंग (अंग), ओखत (औषध), आँखी (अक्षी), अगन-आगिन (अग्नी), ओदर (उदर), इरखा (ईर्षा), इंदर (इंद्र), कोट (कोटी), कोपनी (कौपनी), गरब (गर्व), गराह (ग्रह), गरन (ग्रहन), गिगहा (गृघ्न), नियान (ज्ञान), छतर (छत्र), जनम (जन्म), जर (ज्वर) इत्यादी.

फारसी भाषेतून हलवीमध्ये आलेले शब्द पुढीलप्रमाणे-

राजीनामा, राजी, हुकुम, मसागत, अरजी, जुआप, जागा, कबुल, खजाना, खजांची, लाजसरम, बजारहाट, अकलहुसारी. असे असले तरी हलवी भाषेचा स्वतःचा असा स्वयंपूर्ण आणि परिपूर्ण शब्दसंग्रह आहे.

वाक्यरचना-

मराठी आणि हलवी यांच्यातील वाक्यरचना यात फारसा फरक आढळून येत नाही. केवलवाक्ये, संयुक्त वाक्ये आणि संमिश्र वाक्ये अशा तीनही प्रकारची वाक्यरचना हलवीत आढळून येते. ये, जा, खा, उठ, बस यांसारखी आज्ञार्थी क्रियापदे म्हणजे केवलवाक्येच आहेत. जसे-

मी आवतुन, वो आंवा खाय ले, वो मघल आवनार आहे. यांसारखी वाक्ये या प्रकारात मोडतात. तर काही वाक्ये ही उभयान्वयी अव्ययाने जोडली जातात. जसे- वो आयो अन चाल्लो/चली गयो. मला वन आवतुन बल्कन सांगीस पर वो आयो न्हायी. मुख्य वाक्य आणि गौण वाक्य यांच्या संयोगातून संमिश्रवाक्य तयार होते. जसे- काल वन सांगीस कि मी नागपूरला जानार हौन. मला काय माहिती, ओको पोट मा काय है वो. हलवांच्या लोकभाषेत म्हणी आणि वाक्प्रचार मोठ्या प्रमाणावर आढळून येतात.

वाक्प्रचार-

झांकतोर- डोकावून पाहणे.

झांके से कायनुक- झाकून पाहणे, डोकावून पाहणे.

कावरा कोल्हार- गोंगाट करणे.

अंगमा आवनो- वेपवा वृत्ती होणे.

अंग झटकनो- जवावदारी दूर सारणे.

उस्तावनो- पुन्हा पुन्हा स्मरण करून देणे.

तोंड चोपडी गोष्ट करनो- खुशामत करणे.

हेप्रीको- अर्धवट.

टांग मारनो- धोका देणे.

काही ग्राम्य शब्दांचा वापर करून या वाक्प्रचारांचा भाषेत सर्रास वापर केला जातो. जसे- करंगळीबऱ्या न मुतना - फुकट सुद्धा साह्य न करणे. हागकन ठेवनो- घोटाळा करून ठेवणे.

गांड खाजाबाला फुर्सत नसनो- अजिबात वेळ नसणे.

गांडखाल्या अंधार असनो- स्वतःच्या मर्यादा लक्षात न घेता दुसऱ्याला नावे ठेवणे.

नाकन गोष्ट सांगनो- फुशारकी मारणे, स्वःताकडे नसलेल्या गोष्टींचे भान न ठेवता दुसऱ्यांना उपदेश करणे.

म्हणी-

१. उतलो गोरस, चुलीको लाभ- कोणी आवेशात येवून एखादी व्यक्ती आपल्या मर्यादेबाहेर जावून काम करत असेल तर या व्यंगात्मक म्हणीचा वापर केला जातो.
२. नागर दांड चो छुरा ढेटा- नांगराचा दांडा लांब असतो म्हणून तो सदुपयोगात येतो. पण जेव्हा तेच लाकूड सुरीची मूठ बनविण्यासाठी उपयोग आणले जाते, तेव्हा ती नुकसानच पोहचवते.
३. नुआँ हाँडी, झिंझरी कानी, संगे जावा तरई पानी- हंड्याला खूप छिद्रे असतील तर त्यात पाणी थांबत नाही.
४. भाउज पिंधली गिलट सूता, दादा पिंधलो सोन- नवरा बायकोत भांडण होत असेल तर मध्ये कोण पडणार.

कर्ता, कर्म क्रियापद यांच्या परस्परसंबंधातून वाक्य आकाराला येते. हलबीच्या वाक्यरचनेतून प्रगट होणारे संबंध मराठीप्रमाणेच आहेत. क्रियापदाची वाक्यांती होणारी योजना, सहाय्यक क्रियापदांचा भरपूर वापर, आज्ञार्थी वाक्यातील कर्तृपदाचा लोप, उभयान्वयी अव्ययांनी संयुक्तवाक्ये साधण्याची तसेच प्रधान व गौण वाक्यांच्या परस्परसंबंधातून संमिश्र वाक्ये तयार करण्याची रीत या सर्वच बाबी मराठीप्रमाणे दिसून येतात.

भाषिक नमुने बस्तरिया हलबी बोलीचा नमुना-

गुलाय गाँव के डर चेपाऊ रहे / काकेय काई बात चो सुगिन नी लागते रहे/
पेटे भूक नाई / आईख ने नींद नाई / गाँव को हरीक उदिम हरन होऊ रहे / केबे

काचो जीव जाय दे / बली नीं होते रहे / माने के थरथरी धरू रहे / पोटा काँपते रहे / जमाय लोक संखा आरू दुगधा ने पडू रहोत / काय करो / काय नी करो / लोक गाँ के छाँडून फाडरे फुडरे एथा हुता पराते रहोत / आधे जुग चो गोठ आय / तिमनार गाँव चो / तिमनार गाँव बस्तर जिला चो नराएनपुर तसील भितरे आसे.

मराठीमध्ये अनुवाद-

पूर्ण गाव घाबरून गेले होते. कुणालाही कोणत्याही गोष्टीत चैन पडत नव्हती. पोटाला भूक लागत नव्हती आणि डोळ्याला झोप नव्हती. गावातला आनंद हरवला होता. केव्हा कोणाचा प्राण जाईल हे सांगणे मुश्कील झाले होते. माणसे थरथर कापत होती. माणसे शंका आणि द्विधा मनःस्थितीत होते. काय करावे, काय करू नये. बुद्धी सुन्न झाली होती. गावातले सगळे लोक गाव सोडून इकडे तिकडे फिरत होते. प्राचीन काळातली गोष्ट आहे. तिरनार गावातली. तिरनार गाव बस्तर जिल्ह्याच्या नारायणपूर तहसिलमध्ये आहे.

विदर्भ हलबी बोलीचा नमुना-

आज भारतमां हिंदु धरम की ६७५२ जात न्हात. बऱ्याको वर्गीकरण नजरसमोर आनीस आनी आर्य ए भारत को भायरलं आयेल हा. यो बिचारमां लीस तं अस्यो निसकर्स निघते की ये सगरी जात हिंदु धरमका ब्राम्हन, क्सत्रीय, वैश्य ये तीन उच्च वर्नको भायरकी हा. म्हणजेच यांकन मुनिवासी आदिवासी लोकमान यनं ना वनं कारननं हिंदुको संपर्कमां आवत गया न्हं. वनं व्यवस्थामा मिसरत गया न्हं, पन ब्राम्हन, क्सत्रीय, वैश्य वर्नमा उन्ला समायी ली गयो नई न्हं. बलकेन एक एक जात निर्मान होत गई न्हं. म्हणजेच अस्यो निसकर्स निघते कि हिंदु धरमकी ब्राम्हन, क्सत्रीय, वैश्य ये वर्नका लोकमान सोडकेन बाकी सगरा जात का लोकमान ये सुद्र वर्नका हात म्हणजेच भारतका मुनिवासी आदिवासी पैकीच होता. यनं जातको संख्यामां वर्नसंकरमुरं सुधदा भर पडत गयी न्हं.

मराठी अनुकरण-

आज भारतामध्ये हिंदू धर्माच्या ६७५२ जाती आहेत. वरील वर्गीकरण नजरेसमोर आणले आणि आर्य हे भारताबाहेरून आलेत हा विचार लक्षात घेतला तर असा निष्कर्ष निघतो की, या सगळ्या जाती हिंदू धर्मातील ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य हे तीन उच्च वर्ण हे बाहेरचे आहेत. म्हणजेच इथले मूळ निवासी आदिवासी लोक या ना त्या कारणाने हिंदूंच्या संपर्कात आले. त्या व्यवस्थेत मिसळत गेले, पण ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यांनी त्यांना सामावून घेतले नाही. म्हणून एक एक

जात निर्माण होत गेली. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, हिंदू धर्मातील ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या वर्णांचे लोक सोडून बाकी सगळ्या जातीचे लोक शुद्र वर्णांचे आहेत. म्हणजेच भारताचे मूळ निवासी आदिवासी होते. या जातींमध्ये वर्णसंकरामुळे भर पडत गेली.

हलबा लोकांची बोली म्हणून हलबी बोली. मराठी, ओडीया, छत्तीसगडी यांच्या मिश्रणाने तयार झालेली ही बोली आज आपल्या समोर आहे. मराठीच्या प्रमुख बोलींमध्ये तिचा अंतर्भाव केला जातो. महाराष्ट्रातील चांदा, गोंदिया, भंडारा, अचलपूर तर बस्तर, रायपूर, कांकेर त्याच प्रमाणे छत्तीसगड, ओरिसा या भागात प्रचलित असलेली ही बोली तिच्या भौगोलिक स्थानामुळे वऱ्हाडी-नागपुरीप्रमाणे तिच्यात छत्तीसगडी हिंदीचा व ओडियाचा प्रभाव अधिक आहे. असे असले तरी एकूण तिची प्रत्ययप्रक्रिया मराठी धर्तीची दिसून येते. व्याकरणाच्या दृष्टीने विचार केला तर तिला मराठीची बोली मानण्याकडे भाषावैज्ञानिकांचा कल दिसून येतो.

● ●

● संदर्भ :

१. रमेश नागपुरे, पोपटराव नागपुरे, आमी हलबा, हलबा (नागपुरे) उत्थान परिषद, येवला, जि. नाशिक, २०१६.
२. डॉ. सुनितीकुमार चटर्जी, पूर्वी भाषाएँ.
३. वसंत कृष्ण वऱ्हाडपांडे, नागपुरी बोली : भाषाशास्त्रीय अभ्यास, इंदिरा प्रकाशन, नागपूर, १९७२.
४. मोरो केशव दामले, शास्त्रीय मराठी व्याकरण, दामोदर सावळाराम आणि मंडळी, पुणे, १९६५.
५. कृ. पां. कुलकर्णी, मराठी व्युत्पत्तिकोश, केशव भिकाजी ढवळे प्रकाशन, मुंबई, १९४६

मराठी विज्ञानसाहित्य

स्वरूप, व्याप्ती व बदलते परिप्रेक्ष्य

संपादक

डॉ. संजय शिंदे

जिजामाता शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, नंदूरबार

प्रशांत पब्लिकेशन्स

: अनुक्रमणिका :

- रव्यानेत्र्योत्तर भारतीय वैज्ञानिक प्रगती आणि विज्ञानसाहित्य ११
- डॉ. संजय होले
- वर्तमानावर भाष्य आणि धर्माच्याच वेध घेणाऱ्या
निव्वडक मराठी विज्ञान कादंबऱ्या २८
- डॉ. माना चोमरे
- आधुनिक साहित्य प्रवाह विज्ञान साहित्य ४६
- दिनेश पवार
- विज्ञानकथा : मधीकेंचे निरुप व उपयोजन ५१
- डॉ. कृष्ण बागूल
- रव्यानेत्र्योत्तर काळातील मराठी विज्ञान-काल्पनिका व
विज्ञानकथांची वाटचाल ६७
- ज्ञानेश्वर मुक्ताजी
- मराठीतील विज्ञानसाहित्य आणि बदलत्या सामाजिक जाणिवे ७१
- प्रा. चिन्मय मधू वैमान
- जागतिकीकरण आणि मराठी विज्ञानकथा ७८
- डॉ.सचिन गंगाधर गिरी
- मराठी विज्ञान साहित्य : सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्य ८३
- डॉ.चंदना लव्हाळे
- मॅपोहनावावरत ग्र्याम मानव यांच्या वैज्ञानिक जाणीवा ८९
- प्रा. नागयण बाबुराव पाटील
- मराठी विज्ञानकथा : स्वरूप, विकास व वाटचाल ९४
- श्री.सुंज साहेबराव मालवे, प्राचार्य डॉ. मोतीराम देजमुख
- विज्ञान कादंबरी सौंदर्य ९९
- देवी कल्याण राव
- विज्ञान साहित्यातील निमच्या टप्प्यातील कथा :
वीटा एकरे तेवीस एक विश्लेषण १०९
- युवराज पवार
- विज्ञानसाहित्य प्रवाहांत डॉ. जयंत नागळीकरांचे योगदान ११७
- डॉ. संजय गिरे

मराठी विज्ञानसाहित्य : स्वरूप, व्याप्ती व बदलते परिप्रेक्ष्य । ७

संमोहनाबाबत श्याम मानव यांच्या वैज्ञानिक जाणीचा

- प्रा. नागयण बाबुराव पाटील
कला, विज्ञान आणि याणित्य महाविद्यालय
ओझर (मिग), ना. निफाड, जि. नाशिक

प्रास्ताविक :

संमोहन हा शब्द उच्चारताच अनेकदा एखाद्या व्यक्तीला मोहित करणे, वश करून घेणे, फसवणे, गुंगारा देणे, मोहीनी घालणे, भ्रम असे चित्र सामान्य व्यक्तीच्या मनात निर्माण होते. अनेकदा शिक्षित व सजग लोकांनाही संमोहन विषयाबाबत फारशी माहिती नसते. अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळीचे संस्थापक श्याम मानव यांनी संमोहन विषयाचा अभ्यास करून संमोहनाचा वापर व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी व अंधश्रद्धा निर्मूलन कार्यासाठी करून घेतला. संमोहनाचा वैज्ञानिक पातळीवर विचार करून त्याबाबतचे गैरसमज दूर करण्याचाही प्रयत्न केला आहे. श्याम मानव यांच्या विविध लेखातील व ग्रंथातील लेखांवरून त्यांचे संमोहनाबाबत विचार व वैज्ञानिक जाणिवांचा संक्षिप्त परिचय प्रस्तुत शोध लेखातून मांडण्याचा प्रयत्न करित आहे.

संमोहन म्हणजे काय ?

संमोहन म्हणजे मोहिनी विद्या किंवा वशीकरण होय. एखाद्या व्यक्तीवर प्रभाव पाडून त्याच्याकडून ठराविक कृती करून घेणे असा ढोबळ अर्थ आहे. मात्र संमोहनाबद्दल गैरसमजही कमी नाहीत. काहीतरी वस्तू किंवा औषध खायला देऊन व्यक्तीला वश करता येते का असे अनेक गैरसमज समाजात आहेत. श्याम मानव यांनी याबाबत एक प्रसंग सांगितलेला आहे. एका उच्च शिक्षित स्त्रीने त्यांना सांगितले की माझा मुलगा खूप आज्ञाधारक होता. परंतु लग्न झाल्यानंतर तो सासरी गेला व तेथे त्यांनी काय खाऊ घातले माहित नाही परंतु तो आता माझं मुळीच ऐकत नाही. यावर लेखकाने त्यांना स्पष्ट केले की या जगात असा कोणताही पदार्थ नाही जो खाऊ घालून एका माणसाला त्याच्या मनाविरुद्ध वश करून घेतलं जातं याच प्रकारे अनेक गैरसमज असतात. एखाद्या स्त्रीला वश करण्यासाठी केले जाणारे नाना प्रयोग, एखाद्या व्यक्तीच्या खिशातील रक्कम, गळ्यातील दागिने लुटण्यासाठी संबंधित व्यक्तीला मोहित करणे इत्यादी सर्वच प्रकार ऐकीव आणि असत्य असतात. मनाविरुद्ध कोणालाही संमोहित करता येत नाही ही संमोहनातील सर्वात मोठी मर्यादा आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. प्रा. प.रा. आर्डे यांच्या मते झोप, स्वप्न, तंद्री, बेशुद्धी या विविध मानोवस्थांप्रमाणेच संमोहन ही एक मनोवस्था

मराठी विज्ञानसाहित्य : स्वरूप, व्याप्ती व बदलते परिप्रेक्ष्य । ८९

माध्यमातून लोकांचे प्रबोधन करण्यासाठी अंधश्रद्धा दूर करून व्यक्तिमत्त्व विकास घडवून आणण्यासाठी संमोहन उपचारांचा अभ्यास केला. स्वतः संमोहन शाकात निपून होऊन संमोहन उपचारक म्हणून मोठे काम उभे केले. संमोहनाची अनेक शिविरे गावोगावी घेतली. संमोहनाद्वारे कोणकोणते फायदे होऊ शकतात याची माहिती त्यांनी सविस्तर दिली आहे त्यातील ठळक बाबी खालीलप्रमाणे

१. संमोहन उपचारामुळे दारू, तंबाखू, सिगारेट इ. वाईट सवयी तटा व्यसने सोडवू शकता.
२. भीती, चिंता, काळजी, नैराश्य, ताणतणाव या मानसिक समस्यांक नियंत्रण मिळू शकता.
३. आशावादी दृष्टिकोन, प्रेमभावना, नेतृत्व दृष्टी, आनंदनिर्मिती अशा मानसिक आनंदात्मक दृष्टिकोन निर्मिती संमोहानामुळे शक्य होऊ शकते.
४. विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासात गोडी, परीक्षेची भीती-दडपण नष्ट करणे, अभ्यासाची वेळ वाढवणे, स्मरणशक्तीत एकाग्रता यामध्ये वाढ करू शकता इ. कारिता संमोहनाचा उपचार करून फायदा करून घेता जाऊ शकतो.
५. स्वतः मध्ये असलेल्या कला, कौशल्य, छंद, कार्यक्षमता यांचा विकास करून घेता येतो.
६. विविध प्रकारच्या लैंगिक समस्यांवर विजय मिळवता येऊ शकतो.
७. विविध प्रकारच्या मानसिक आजारांवर संमोहनाच्या माध्यमातून उपचार करता येऊ शकतात.

अशाप्रकारे संमोहन उपचारांद्वारे मानवी मनाला एका विशिष्ट पातळीवर नेऊ प्रभावी उपक्रम श्याम मानव यांनी स्वतः रावविले आहेत व त्यातून सुदृढ आत्म व निकोप समाज निर्मिती झाल्यास आपोआपच मनातून न्यूनगंड, भयगंड नष्ट होऊ व अंधश्रद्धा, भूतभानामती, ज्योतिष या भावनिक व भयप्रद चावींवास्तु मनातून बाहेर येऊ शकतो याचा प्रत्यय विविध प्रसंगांवरून श्याम मानव यांना आलेला आहे असे दिसते.

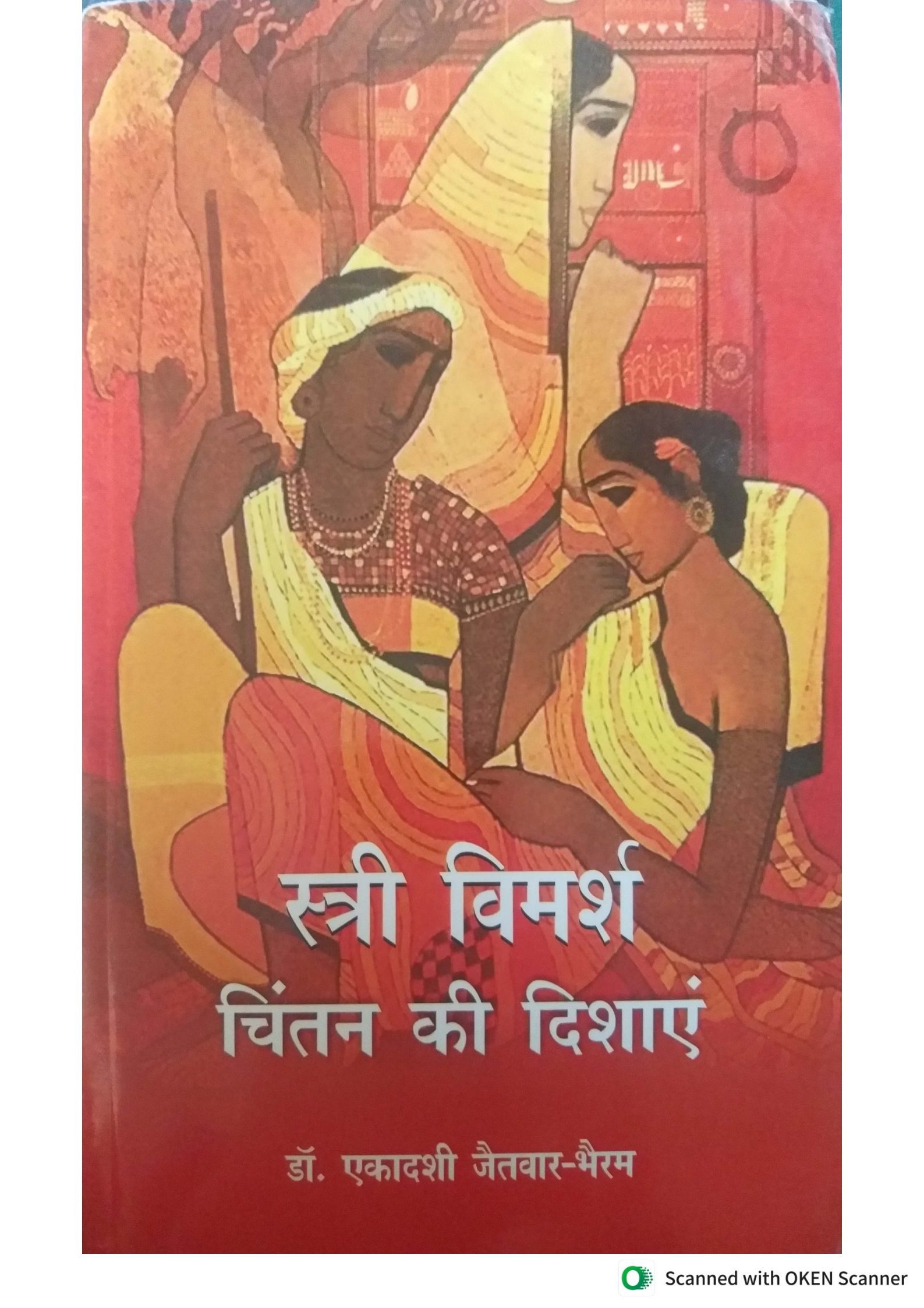
निष्कर्ष :

१. संमोहन किंवा मोहिनीविद्या ही वैज्ञानिक तथा मानसशास्त्रीय प्रक्रिया असून संमोहित होणारी व्यक्ती एका तंद्रीत जाते; मात्र वेशुद्ध नसते.
२. संमोहित व्यक्तीकडून त्याच्या मनाविरुद्ध कोणतेही कार्य करून घेता येत नाहीत हे मानव यांनी सप्रमाण सिद्ध केले आहे.

३. संमोहन उपचारांनी अनेक मानसिक आजारांवर मात करता येऊ शकते.
४. इच्छेविरुद्ध कोणालाच संमोहित करता येत नाही.
५. खोल संमोहनामध्ये पाचही इंद्रियांचे भ्रम होऊ शकतात.
६. खोल संमोहनामध्ये सुद्धा स्वतःच्या जवाला घांका निमांन होईल असे कोणतेही कृत्य मागून करत नाही.
७. संमोहित अवस्थेमध्ये मागून आणले नैतिक मूल्य कधीच सोडत नाही.

संदर्भ ग्रंथसूची:

१. श्याम मानव, वादळ अंधश्रद्धेचे, मनोविकास प्रकाशन, पुणे, चौथी आ. मंजे, २०१७.
२. श्याम मानव, मायाजाळ अंधश्रद्धेचे, मनोविकास प्र., पुणे, चौथी आवृत्ती मंजे, २०१७.
३. दामोदर नरेंद्र, ठरले डोळस व्हायच्य, मनोविकास प्रकाशन, पुणे, चौथी आवृत्ती ऑगस्ट २०१८.
४. श्याम मानव, स्वसंमोहन आणि व्यक्तिमत्त्व विकास, मानव पब्लिकेशन पुणे, पाचवी आवृत्ती मार्च २०१८.
५. मानव बुटबुब कॅनल, श्याम मानव यांचे संमोहन विषयावरील भाषणे.

स्त्री विमर्श चिंतन की दिशाएं

डॉ. एकादशी जैतवार-भैरम

ए.आर. पब्लिशिंग कंपनी

के-37, अजीत विहार, दिल्ली-110084

फ़ोन : +91 9968084132, +91 7982062594

e-mail : arpublishingco11@gmail.com

ISBN : 978-93-94165-16-8

Price : 595/-

© डॉ. एकादशी जैतवार-भैरम

प्रथम संस्करण : 2022

ले-आउट : शेष प्रकाश शुक्ल

मोबाइल : 97-16-54-35-13

कॉम्पैक्ट प्रिंटर, दिल्ली-110 032 में मुद्रित

अनुक्रम

सम्पादकीय	7
1. नारी विमर्श के नये आयाम —डॉ. वंदना खुशालानी	15
2. स्त्री चिंतन की वैचारिकी : भारतीय दृष्टि —डॉ. मनोज पाण्डेय	22
3. स्त्री वह सब कुछ है, मगर वह पुरुष नहीं है —प्रो.(डॉ.) अनुसुइया अग्रवाल	33
4. वैदिक काल के स्त्री विमर्श की प्रासंगिकता —प्रो. पुनीत बिसारिया	39
5. हिंदी सिनेमा और स्त्री —डॉ. प्रियदर्शिनी	44
6. कुसुम अंसल के उपन्यास : 'नींव का पत्थर' में रागात्मक संवेदना —डॉ. गिरिजा शंकर गौतम	52
7. आशा प्रभात की कहानियों में स्त्री विमर्श के स्वर —डॉ. श्यामप्रकाश आ. पांडे	55
8. स्त्री विमर्श : वैदिक और आधुनिक काल में दिशा बोध —डॉ. नरेन्द्र प्रताप सिंह	61
9. हिन्दी साहित्य में स्त्री विमर्श —डॉ. राजेन्द्र गंगाधरराव मालोकर	66
10. हिंदी कथा साहित्य में स्त्री-विमर्श —प्रा. लक्ष्मण किसनराव पेटकुले	71

11. समकालीन उपन्यासों में स्त्री चेतना —प्रा. किसन गावित	75
12. स्त्री विमर्श-नारी मुक्ति (एक शोध) —डॉ. लोकेश्वर प्रसाद सिन्हा	79
13. स्त्री-विमर्श की चुनौतियाँ —डॉ. विभाषा मिश्र	84
14. वर्तमान परिवेश में स्त्री शिक्षा की चुनौतियाँ —डॉ. शेखराम परसराम येळेकर	88
15. महिला सशक्तिकरण : एक चिंतन —डॉ. जयश्री आनंदराव भगत	93
16. स्त्री विमर्श : एक चिंतन —डॉ. नीलम शैलेश वैरागडे	99
17. नासिरा शर्मा के उपन्यासों में नारी विमर्श —डॉ. हरगोविंद टेंभरे	105
18. स्त्री चिंतन के विविध आयाम —डॉ. उत्तम अ. वासनिक	113
19. स्त्री चिंतन के विविध आयाम —नियति अग्रवाल	119
20. 'ये आम रास्ता नहीं' उपन्यास में चित्रित स्त्री शोषण —सुस्मिता सेन	125
21. 21वीं सदी की लेखिकाओं के काव्यों में स्त्री विमर्श —प्राजक्ता नानासाहेब देशमुख	131
22. समकालीन महिला उपन्यासकारों की कृतियों में स्त्री विमर्श —अरुणा परशुराम राठोड	137
23. स्त्री विमर्श की चुनौतियाँ —नम्रता ध्रुव	141
24. संजीव बख्शी के काव्य में स्त्री-विमर्श —कु. कुसुम	147
25. कुसुम अंसल के उपन्यास : 'नींव का पत्थर' में रागात्मक संवेदना —रोजमिना कुजुर	155

26. भूलन कांदा उपन्यास में आदिवासी स्त्री जीवन —ओंकार प्रसाद	162
27. स्त्री विमर्श के विभिन्न आयाम —साक्षी लालवानी	168
28. 21वीं सदी के हिंदी सिनेमा में स्त्री चिंतन के विविध आयाम —नितीन मो. सेलोक	174
29. स्त्री विमर्श की चुनौतियाँ —डॉ. कुंजनलाल जियालाल लिहारे	180
30. आदिवासी लोकगीतों में स्त्री अस्मिता —आकांक्षा बांगर	185
31. स्त्री विमर्श —डॉ. नीलम हेमंत वीरानी	192
32. स्वामी विवेकानन्द की दृष्टि में नारी चेतना —डॉ. लखेश्वर चन्द्रवंशी 'लखेश'	196
33. स्त्री चिंतन के विविध आयाम —मेघा एच. पाटील	203
34. स्त्री विमर्श : चिंतन और दिशाएँ —प्रा. प्रियंका पुंडलिक गुडधे	205
35. स्त्री विमर्श-चिंतन की दिशाएँ —संध्या राकेश पांडेय	209
36. स्त्री विमर्श : चिंतन की दिशाएँ —शीतल नरेंद्र बेदरकर	214
37. उभरती हुई नारी शक्ति —जागृति मनोज सिंह	219
38. स्त्री चिंतन के विविध आयाम —इमरान हैदर	223
39. छिन्नमस्ता उपन्यास में स्त्री विमर्श —कुमारी पूनम मडावी	231
40. स्त्री विमर्श : चिंतन की दिशाएँ —प्रा. सौ. अर्चना चंद्रशेखर कावरा	234

21वीं सदी की लेखिकाओं के काव्यों में स्त्री विमर्श

प्राजक्ता नानासाहेब देशमुख
शोधार्थी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, विश्वविद्यालय
औरंगाबाद

“इतना कमजोर न समझो नारी वह चट्टान है
हिला न सकोगे, माथा पटकोगे, दो टूक हो जाओगे
बिखर जाओगे छोटे कंकड़ों की तरह
नारी तो चट्टान है उसे हिला न पाओगे
ममता की मूर्त है, तन मन धन लुटा देती है
अपने पराये, सभी आँचल में छिपा लेती है
वह साक्षात् है प्यार की देवी

अपनी पराये सब पर प्यार न्योछावर कर देती है...”¹

उपर्युक्त पंक्तियाँ लंदन की कवयित्री ‘कमलेश शर्मा’ अपने काव्य संग्रह ‘वंदना’ में ‘नारी’ शीर्षक कविता में लिखती हैं। सच है स्त्री अपने हर रूप को कर्तव्यता से जीती है, चाहे वह माँ रूप में हो, बहन रूप में या बेटी रूप में, वह अपनी पीड़ा भूलकर भी सबके सुख के लिए तत्पर रहती है। मगर किसी दुखद स्थिति एवं विडंबनापूर्ण नियति का सामना नारी तो अकेले ही चट्टानों की तरह तूफानों से मुकाबला करने का साहस रखती है। आज नारी अपनी पहचान स्वयं बनाने को तत्पर है। हवाओं में चिराग जलाने वाली, तूफानों में डटकर खड़ी रहने वाली नारी आज पुरुष से किसी भी मायने में कम नहीं।

“नारी अधिक ईमानदार, निष्ठावान, कर्मठ, धैर्यवान और बलिदान करने वाली एक ऐसा जीव है, जिसका मुकाबला दुनिया का दुसरा प्राणी नहीं कर सकता। स्त्री और पुरुष एक चने के दो भाग के समान है और दोनों के सहयोग से ही बेहतर समाज की संरचना संभव है, जो परिवार, समाज, राष्ट्र एवं पूरी

स्त्री विमर्श : चिंतन की दिशाएं • 131

दुनिया में सुरक्षा, शांति, प्रेम और बेहतर भविष्य बनाये रख सकते हैं।”²

मानव समाज में स्त्रियों की संख्या लगभग 50 प्रतिशत के आस-पास है। स्त्री-पुरुषों के साथ हजारों सालों से विभिन्न अनुभवों को लेकर जीवन व्यतीत कर रही है। लेकिन इतिहास में झांककर देखें तो स्त्रियों के अस्तित्व को हमेशा नकारा गया है। आज कुछ वर्षों से स्त्रियों की समस्याओं एवम् उसकी परिस्थितियों के संदर्भ में विस्तार से अध्ययन हो रहा है। स्त्री के व्यक्तित्व के निर्माण के लिए संघर्ष हो रहा है। स्त्री चाहे पाश्चात्य हो, चाहे भारतीय हो, अपने अस्तित्व के लिए लंबा संघर्ष करना पड़ा है। 21वीं सदी की कविताओं में क्रिया-प्रतिक्रिया के रूप में इस विमर्श के पक्ष और विपक्ष में रह-रह कर उच्च स्वर उठते रहे हैं और लगभग एक दशक से यह विमर्श ‘नारी सशक्तिकरण’ के नाम से लगातार चर्चा और लेखन का प्रमुख बिन्दु रहा है जिसमें कविताओं ने आग में घी का कार्य किया। खासकर महिलाओं की लेखनी ने। जिन्होंने अपनी रचनाओं के माध्यम से महिलाओं की शोषित सामाजिक और पारिवारिक छवि को सार्वजनिक किया। स्त्रियों पर होते अत्याचार और उनकी मार्मिक दशा पर लोगों का ध्यान आकर्षित करने का एक महत्वपूर्ण अवसर प्रदान किया। निश्चित तौर पर इस दौरान महिलाओं की दमित और शोषित परिस्थितियां उल्लेखनीय ढंग से परिमार्जित हुईं। जहां एक ओर महिलाओं को पुरुषों के ही समान कुछ आवश्यक और मूलभूत अधिकार मिलने लगे, वहीं शिक्षा के प्रचार-प्रसार के कारण महिलाएं भी स्वयं अपनी महत्ता को समझने लगीं। लेकिन अभी भी स्त्री शोषित होती है, इसलिए इसमें विमर्श की अति आवश्यकता है।

21वीं सदी की लेखिकाओं ने स्त्री विमर्श पर अपनी लेखनी चलाई है। जैसे कि कांत्यायनी, अनामिका, गगन गिल, निर्मला पुतुल, गीत चतुर्वेदी, सुशीला टाकभौरे, डॉ. प्रभा खेतान, जया जादवानी, रमणिका गुप्ता आदि सभी लेखिकाओं ने स्त्री विमर्श पर कविताएं लिखीं। वैदिक युग में भी स्त्री का सम्मान समाज में था, किंतु उत्तर वैदिक युग से परिस्थिति धीरे-धीरे बिगड़ती ही चली गई। जिसका प्रतिबिंब हमें साहित्य में भी देखने को मिलता है। इन लेखिकाओं ने स्त्री की इस स्थिति को ध्यान में रखकर काव्य रचना कर मुक्ति के मार्ग खोजे हैं। ‘निर्मला पुतुलजी’ ने आदिवासी महिलाओं की विभिन्न स्थितियों एवं उनपर होनेवाले अत्याचार शोषण और नारी का चित्रण ‘नगाड़े की तरह बचते हैं शब्द’ और ‘अपने घर की तलाश में’ में किया है। स्त्री आदिवासी समाज में भी मातृसत्तात्मक पद्धति होने के बावजूद ‘हक’ की बात नहीं कर सकती, ऐसा करने पर उसे ‘डायन’ करार दिया जाता है। ‘निर्मला पुतुलजी’, ‘कुछ मत कहो

सजोनी किस्कू' कविता में आदिवासी समाज की नारी की स्थिति बयां करते हुए लिखती हैं :

“हक की बात ना करो मेरी बहन
मत मांगो पिता की संपत्ति में अधिकार
भरी पंचायत में डायन करार कर दंडित की जाओगी
मांझी हडाम शपराणिक गुड़ीत ठेकेदार महाजन और
ज्ञान गुरु के षड्यंत्र की शिकार बन
भरी पंचायत में नचा न दी जाओ नंगी
फल्कू मरांडी की तरह।”³

‘कांत्यायनी’ ने भी स्त्री के जन्म का खौफ समाज में किस तरह व्याप्त है यह बताने की कोशिश की है। मगर इस बात को लेकर वह चिंता व्यक्त करती है। ‘सात भाइयों के बीच चंपा’ कविता संग्रह में वह लिखती है :

“सात भाइयों के बीच चम्पा सयानी हुई
बांस की टहनी से लचकवाली
बाप की छाती पर साँप से लौटती
सपनों में काली छाया सी डोलती।”⁴

‘अनामिका’ अपनी कविताओं में स्त्री के जीवन से जुड़े प्रश्नों पर विमर्श करती है। उनका कहना है कि 21वीं सदी में भी स्त्री को मानवीय अधिकार प्राप्त नहीं हुआ है। उसकी समाज में स्थिति एवं समाज की स्त्री के प्रति दृष्टिकोण को स्पष्ट करते हुए अनामिका ‘स्त्रियाँ’ कविता में लिखती है :

“पढ़ा गया हमको
जैसे पढ़ा जाता है कागज
सुना गया हमको
यों ही उड़ते मन से
जैसे सुने जाते हैं फिल्मीं गाने।”⁵

इक्कीसवीं सदी की महिलाओं ने अपने लेखन में जीवन एवं समाज के सभी रंगों को अपनी कुशल लेखनी से बड़ी भावात्मकता एवं कलात्मकता से पाठक के सम्मुख रखा है। इसमें कहीं वृद्धों की समस्याएँ है तो कहीं लौकिक प्रेम अलौकिकता पर न्योछावर हो रहा है तो कहीं पुरानी मान्यताओं का खंडन, बड़े परिवार की समस्या, आधुनिक जीवन का बनावटी खोखला जीवन, पाश्चात्य संस्कृति में भटकती हमारी युवा पीढ़ी का ‘सह-जीवन’, उसका ‘रहन-सहन’ आज भावुकता से कोसों दूर... संवेदना शून्य है। विशुद्ध व्यापारिक रिश्ते पर टिका मानवीय संबंध

और उस विषमय वातावरण में दिनों दिन जकड़ता हमारा समाज एवं परिवार के उन सभी के तीखे रंग हमें इस सदी के लेखन में पूर्ण रूप से देखने को मिलते हैं।

स्त्री विमर्श अब अपने परंपरागत स्वरूप तक ही सीमित नहीं रहा बल्कि संसद तक को भी पहुँच चुका है और दिल्ली की 'दामिनी प्रकरण' से तो न्यायपालिका भी परोक्ष रूप से इस विमर्श में सम्मिलित हो गयी थी।

'दामिनी प्रकरण' पर हजारों कविताएं लिखी गयीं जिसमें से वरिष्ठ कथाकार और कवयित्री 'सुधा आरोड़ा' के लहू खौलाते शब्द मैं यहां पेश करना चाहूंगी :
"दामिनी!

जीना चाहती थी तुम

कहा भी था तुमने बार बार

दरिंदों से चींथी हुई देह से जूझते हुए

मौत से लडती रही बारह दिन

कोमा में बार बार जाती

लौट लौट आती

कि शायद

साँसे संभल जाएँ...

आखिर हत्यारे जीते

तुम्हारा जीवट थम गया

और तुम चली गयी दामिनी!

लेकिन तुम कहीं नहीं गयी दामिनी

अब तुम हमेशा रहोगी

सत्ता के लिए चुनौती बनकर,

कानून के लिए नई इबारत बनकर,

स्त्री के लिए बहादुरी की मिसाल बनकर,

कलंकित हुई इंसानियत पर सवाल बनकर,

सदियों से कुचली जा रही स्त्रियों का सम्मान बनकर!" 6

इस सदी ने औरत को नया चेहरा दिया अपनी अलग सी पहचान दी। इस वक्त का साहित्य बहुत परिवर्तनशील, उच्चकोटि तथा वैविध्य पूर्ण है। वर्तमान में नारी लेखन में यथार्थोन्मुख आदर्शवाद के स्वरूप को स्पष्ट करने का प्रयास है। 'नारी शोषण' की जगह अब 'नारी स्वातंत्र्य' हो गयी है। पुरुषों की होड़ में वह हर जगह अपना अधिकार जमाने की क्षमता रखने लग गयी है। पर्वतारोहण, सेना, पुलिस, अंतरिक्ष, वायुयान चलाने आदि कितने ही ऐसे क्षेत्र हैं, जहां नारीमात्र

पुरुषों का अधिकार था, वहां बड़े साहस, हिम्मत और दिलेरी का परिचय दे सफलता के शिखर पर आरूढ़ हुई है। आज नारी अपनी अस्मिता को लेकर जागरूक है परंतु वह सामाजिक, पारिवारिक और नैतिक जिम्मेदारियों का बखूबी निभा रही है। जैसे कि इन्दिरा गाँधी, सुपमा स्वराज, प्रतिभा पाटील, किरण बेदी, निर्मला सितारमन, कल्पना चावला, द्रोपदी मुर्मू, ममता वॅनर्जी, सिंधुताई सपकाळ जैसी महिलाओं ने राजनीतिक क्षेत्रों में उल्लेखनीय कार्य किया हैं।

आज की नारी विद्रोही है परंतु यह विद्रोह उसका रचनात्मक कहा जाए तो अच्छा होगा क्योंकि सास, ससुर, ननद, देवर, पति बच्चे सब रिश्तों को वह लेकर चल रही है। आज की कवयित्रियाँ इस बात को बखूबी समझती हैं। वह अपनी समस्याओं से लड़ना जानती है रिश्तों को निभाते हुए लेखन कार्य कर रही हैं। आधुनिकता और बौद्धिकता के कारण वह अपने निजी स्वरूप और अपनी भावनों एवं इच्छाओं के प्रति सचेत हुई है। वह भी खुले आकाश उड़ान भरना चाहती है, अपनी पहचान बनाना चाहती है। ऐसे में मुझे पूर्वोत्तर की कवयित्री कुसुम लता जैन की 'खुले आकाश में' शीर्षक कविता याद आती है :

“रोको मत मुझे भी उड़ने की मोहलत दो
उन्मुक्त हो खुले आकाश में ताकि
पहुँच सकूँ गगन के उस छोर पर,
जहां खुशियों के उगते इन्द्रधनुष पर झूम सकूँ।
सपनों के हकीकत के मुस्कराते चाँद पर नाच सकूँ।
उमंगों के झिलमिलाते सितारों पर कूक सकूँ।”¹

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि स्त्रीविमर्श पुरुष विरोधी विचारधारा न होकर नारी को समाज में, उसका सही स्थान प्राप्त करने के लिए निर्मित विचार है। हिन्दी साहित्य में कहानी, कविता, नाटक, उपन्यास जैसे विधाओं में शोषित नारी, नारी समस्या / शोषण के प्रति जागृत तथा विद्रोही नारी को अंकित किया हैं। इक्कीसवीं सदी की कवयित्रियों ने अपनी रचनाओं के माध्यम से महिलाओं की शोषित, सामाजिक और पारिवारिक छवी सार्वजनिक किया। स्त्रियों पर हो रहे अन्याय-अत्याचार और उनकी मार्मिक दशा पर लोगों को सोचने पर मजबूर कर दिया। समझौता ही जीवन है, इस परम्परागत धारणा को आधुनिक नारी पीछे छोड़ रही है। उन्होंने अपने लेखन से नारी जीवन के प्रत्येक कोने में लगे जाले को हटाने का प्रयास किया है। आज नारी अपने जीवन का निर्णय किसी दूसरे के हाथ में नहीं देना चाहती और न बोझिल रिश्तों की डोर जबरन पकड़े रहना चाहती है। यह सच है कि इस सदी की कवयित्रियों का लेखन अनंत संभावनाओं से युक्त है।

मुश्किलें हैं, भेदभाव हैं, दमन है और भी विकटतम प्रतिकूलताओं के बावजूद वे अपनी पहचान स्थापित करना चाहती है। स्त्री लेखन का उद्देश्य मानवीय समाज की स्थापना है। अपने यथार्थ बोध की अनुरूपता में उसका मूल्यबोध भिन्न है, इस भिन्नता की पहचान को समझना होगा।

संदर्भ

1. वंदना-कमलेश शर्मा, सुभाष मित्तल प्रिंटिंग प्रैस, बठिंडा, 2005, पृ. 69
2. वही
3. पंचशील शोध समीक्षा, सं. हेतु भारद्वाज, पृ. 59
4. पंचशील शोध समीक्षा, सं. हेतु भारद्वाज, पृ. 115
5. कवि ने कहां, अनामिका, प्रतिनिधि कविताएं, पृ. 9
6. सुधा आरोड़ा, vaatayan.blogspot.com 09757494505
7. खुले आकाश में, कुसुम लता जैन, ओमेगा बुक्स, दिल्ली, 2009, पृ. 33

75
आजादी का
अमृत महोत्सव

75
आजादी का
अमृत महोत्सव

अश्विनी मल्टीपरपज सोसायटी द्वारा संचालित
पुष्पक महाविद्यालय उमरेड, नागपुर
(कला वाणिज्य एवं विज्ञान)

राष्ट्रीय संगोष्ठी

11 नवम्बर 2022

प्रमाणपत्र

प्रमाणित किया जाता है कि प्रा./डॉ./श्री./श्रीमती/सुश्री _____

प्राज्ञवला नानासाहेब देशमुख

स्थान : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, विश्वविद्यालय औरंगाबाद

'स्त्री विमर्श : चिंतन की दिशाएँ' विषय पर आयोजित एक-दिवसीय राष्ट्रीय संगोष्ठी में सत्राध्यक्ष / विषय विशेषज्ञ / प्रपत्र वॉचक / प्रतिभागी के रूप में सहभागिता की।

सत्र / शोधपत्र का विषय : स्त्री की लेखिकाओं के काव्यों में स्त्री विमर्श

डॉ. किशोर शेंडे

प्राचार्य

पुष्पक महाविद्यालय, उमरेड

डॉ. एकादशी जैतवार

संयोजक

पुष्पक महाविद्यालय, उमरेड

